

भं रस्तु ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

॥ शास्त्रमुक्तावली ॥

तत्त्वचिन्तामणौ

सामान्यनिरुक्तिः ।

अथ हेत्वाभासास्तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोज-
कत्वान्निरूप्यन्ते ।

[दीर्घतिः ।]

एतावता प्रबन्धेन सपरिकर हेतु निरूप्य तत्प्रसङ्गात् तत्त्व
निर्णयादिरूपतत्कार्यकारित्वाच्च तदाभासनिरूपण प्रतिजानीते अथेति ।

गदाधरीयम् ।

हेत्वाभासनिरूपणे प्रसंगम्यापि सगतित्वं सम्भवति, व्याप्ति-
पक्षधर्मताविशिष्टहेतुनिरूपणे सति व्याप्तिपक्षधर्मताविरोधितद्विरहवतो
दुष्टहेतो स्मरणात्, अतस्तदप्रदर्शनेन मूलम्य न्यूनता परिजिहीर्षु-
प्रसङ्गस्यापि तन्निरूपणप्रयोजकत्वमाह—एतावतेति । परिकर—व्याप्ति

पक्षधर्मते । “निरूप्ये ” त्यन्तमुक्तक्रमेण दुष्टहेतोः स्मृतत्वस्य प्रस-
ङ्गनिर्वाहकस्य लाभाय । तत्प्रसंगादिति । सपरिकरहेतुनिरूपितप्रसङ्गसङ्ग-
तेरित्यर्थः । तज्ज्ञानजन्याजिज्ञासाधीनत्वं पञ्चम्यर्थः, अन्वयश्चास्य
निरूप्येण भित्तयेन ।

अथपि तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोजकत्वा दिति मूलम् हेत्वा-
भासनिष्ठतत्त्वनिर्णयादिजनकज्ञानविषयत्वार्थकतया शिष्यप्रवृत्त्युपयोगि-
निरूपणघटकज्ञानप्रयोजनप्रदर्शनपरम्, तथापि तन्मात्रपरत्वे संगत्य-
प्रदर्शनेन मूलस्य न्यूनता स्यादिति तस्यैककार्यकारित्वरूपसंगतिप्र-
दर्शनपरत्वमपि सम्भवतीति स्फुटीकर्तुमाह—तत्त्वनिर्णयार्थे इति ।
आदिपदीद्विजयपरिग्रहः । तत्कार्यकारित्वात्—सपरिकरहेतुप्रयोज्यकार्य-
प्रयोजकत्वात् । प्रयोजकत्वं च जनकतावच्छेदकादिसाधारणम्, अतः स्ववि-
षयकज्ञानकार्ये मति स्वस्य तथात्वमक्षतमेव । तत्त्वनिर्णयः—प्रमि-
तिकोटिनिश्चयः, तत्र व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टप्रकृतहेतुज्ञानमिव तद्वि-
परितकोटिसाधकस्य हेत्वाभासत्वेज्ञानमप्युपपुज्यते, प्रतिबन्धकीभूत-
विपरीतकोटिव्याप्यवत्ताज्ञानेऽप्रामाण्यग्राहकत्वादित्युभयोस्तत्त्वनिर्णयप्रयो-
जकत्वम् ।

अथ वा, तत्त्वनिर्णय—साध्यवत्ताज्ञाने प्रमात्तन्निश्चयः, तत्रा-
नुमापकहेतोः व्याप्त्यादिविशिष्टत्वरूपसद्देतुत्वज्ञानमिव तद्विपरीतकोटि-
साधकहेतोर्दुष्टत्वज्ञानमप्युपपुज्यते । प्रकृतसाध्यग्रहाप्रामाण्यग्राहकवि-
परीतकोटिसाधकहेत्वदुष्टत्वग्रहावैषट्कत्वात् । विजयप्रयोजकत्वं च
हेत्वाभासस्य स्वज्ञानाधीनपरोक्तहेतुदोषोद्भावनद्वारा, व्याप्त्यादिविशि-
ष्टहेतोश्च स्वज्ञानाधीनसन्न्यायप्रयोगद्वारा बोध्यम् ।

मूलोक्तलक्षणानां दुष्टहेतुलक्षणत्वे दोषेष्वतिव्याप्तिः । यथार्थ-
ज्ञाननिष्ठानुमितिमतिबन्धकतावच्छेदकविषयताश्रयत्वपर्यन्तस्य समूहाल-

तत्रानुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगिय-

[दी] अनुमिती ति । यथाश्रुतमिदं हेतुदोषाणां लक्षणम् ; तद्वत्त्वञ्च दुष्टहेतूनाम् । तदभिप्रायेणैव उपधेयसकरेऽपि

स्वनज्ञानविषयताश्रयोदासीनपदार्थवारणाय प्रथमलक्षणे विवक्षणीयतया चाधादिज्ञानप्रतिबन्धकतायां प्रायशो हेतुविषयताया अनवच्छेदकत्वात् तत्रत्यहेतावव्याप्तिश्च । यद्विषयकत्वेने त्यादिलक्षणे च तृतीयाया अवच्छेदकत्वार्थकतया सुतरां तथेत्यत आह—यथाश्रुत मिति । इदम्—एतत् लक्षणत्रयम् ।

ननु ' हेतुवदाभासन्त ' इति व्युत्पत्त्या हेत्वाभासपदस्य दुष्टहेतुपरत्वात् दुष्टहेतुनिरूपणस्यैव प्रतिज्ञातत्वात्तल्लक्षणमेवाकाङ्क्षितम्, अतस्तदनुक्तौ मूलम्य न्यूनता । अन्यविधव्युत्पत्त्या हेत्वाभासपदस्य हेतुदोषपरत्वसम्भवेऽपि ते चे त्यादिना दुष्टहेतूनामेव विभजनात् दुष्टहेतुनिरूपणस्य अप्रतिज्ञातत्वे तदसङ्गति । एव दुष्टहेतुनिरूपणस्याप्रकृतत्वे दुष्टहेतूना विभागानर्हतया तेषां संकरेण विभागव्याघातशक्या अनवतारात् । उपधेयसंकरेऽपि इत्यादिग्रन्थस्य उपाध्यसकरेण विभागोपपादनपरस्य सपत्ति रित्यत आह—तद्वत्त्वञ्चे ति । तादृशदोषवत्त्वञ्चेत्यर्थ । दुष्टहेतूनां लक्षण मित्यनुपज्यते । स्फुटमिति शेष । तथाच दुष्टहेतुनिरूपणस्य प्रकृतत्वेऽपि दोषलक्षणे कृते दुष्टहेतुलक्षणस्य स्फुटतया लाभेन गोक्तानुपपत्तिरिति भाव ।

तदभिप्रायेणैवेति । दुष्टहेतुलक्षणाभिप्रायेणैवेत्यर्थ । अनुमितिपदस्यानुमितिमामान्यपरत्वे (ऽसम्भवात् यत्किञ्चिदनुमितिपरत्वे) ऽतिनसगात् प्रष्टतपक्षमायहेतुकानुमितिरत्यमावश्यकम्, तथाच व्यभि-

थार्थज्ञानविषयत्वं, यद्विषयकत्वेन लिंगज्ञान-
स्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं, जायमानं सदानुभि-
तिप्रतिबन्धकं यत् तच्च वा हेत्वाभासत्वम् ।

[दी] त्यादि वञ्चति । तत्रानुमितिपद अनुभित्वेनिष्ठार्थतानिरूपण
सम्बन्धत्वेनानुमित-तत्करणज्ञानायत्नपरम्, साध्यव्याप्यहेतुमान्
पक्ष साध्यवानव्याहारकानुमिति पर वा ।

चारादावव्याप्ति, 'वह्निधूमव्यभिचारी' इत्यादि ज्ञानाभावन्न 'पर्वतो
धूमवा' नित्याद्यनुमित्यजनकत्वात् । लक्षणाया सम्य तादृशानुमितिकारण
जनमात्रपरत्वे च बाधादावव्याप्ति, बाधादिज्ञानम् पक्षमर्शाप्रति
बन्धकत्वात्, अतोऽनुमितिपदमजहत्सार्थकत्वमप्या तदुभयपरतया व्याचष्टे
तत्रेति । तादृशलक्षणवाक्य इत्यर्थः ।

लक्षणपदकतानच्छेदकमुभयसाधारणं नुगतम् मह— अनुमितिनि
निष्ठमार्थतेति । अनुमितिपदस्य प्रकृतपक्षतानच्छेदनविशिष्टे प्रकृत
साध्यतावच्छेदनावच्छिन्नप्रकारकप्रकृतत्वेतुभावच्छेदनावच्छिन्नहेतुमानुनि
तिपरत्व स्वयमेव दर्शयिष्यति । अतो न वक्ष्यमाणानुमितिसम ।
निरूपकत्वञ्चात्र यदि प्रतियोगित्वं तदा सार्थस्य कर्तव्यताप्रतिषेधोमेता
भावाद्नुमित्यममट । अत्र सम्बन्धिपद सम्बन्धिद्वयसाधारणस्य त
साक्षात्कारजनकसाक्षात्कारविषयतात्मननिरूपकत्वस्य लभाय । अत्र
'पर्वतो वह्निमान् हृदश्च तथा' इत्यादिस्मृत्यात्त्वानुमित्यादि
विरोधिद्वयनिष्ठवद्वयभावात्निरूपसाधने पर्वतानां धूमादिना वद्वयादि
साधने दोषताप्रसंग, प्रकृतानुमितिनिष्ठमार्थतानिरूपक सम्बन्धिप्रकृतत्व
वन्त्यापि प्रतिबन्धतानच्छेदकतया तत्त्वाच्छेदकप्रतिबन्धतानिरूपितमति

बन्धकतानिवेशासम्भवात् । तथाविधग्रहत्वव्यापकप्रतिबन्धतानिवेशो चानु-
मित्याविरोधिनि व्यभिचारादौ परामर्शाविरोधिनि बाधादौ चाव्याप्तिः ।
उभयविरोधिपक्षाप्रसिद्ध्यादावेव तादृशप्रतिबन्धतानिरूपकज्ञानविषयत्व-
रुत्वात् ; अतः कल्पान्तरमाह सामान्यव्याप्येति । प्रकृतपक्षतावच्छेदक-
विशिष्टे प्रकृतमाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न तद्व्याप्तिविशिष्ट प्रकृत
हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकानुमितिसामान्यपरमित्यर्थः । एवञ्च
तादृशरूमूहालम्बनानुमितेर्व्याप्त्यादिविषयकतया व्यभिचारादिज्ञानप्रति-
बन्धत्वान्न व्यभिचाराद्यसंग्रहः ।

दर्शितममूहालम्बनानुमितिप्रतिबन्धकतानादायातिप्रसङ्गस्य वारणाय
सामान्यपदम्, तथाच तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धतानिरूपितप्रति-
बन्धकताशालियथार्थज्ञानविषयत्व पर्यवसितार्थः । अत्र च माध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकानुमितिसामान्यान्तर्गताया 'पर्वतो वह्निमान्
वाहेव्याप्यधूमवाश्च' इत्याद्यनुमितौ 'हृदो न वह्निमा' नित्यादि-
निश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वात् नातिप्रसंगः । बाधसत्प्रतिपक्षस्वरूपाभिद्ध्या-
श्रयासिद्धिषु अव्याप्तिवारणाय प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताक-
त्वनिवेशः । द्रव्यन्यादिना हृदादिविशेष्यकानुमितौ तथाविधबाधानिश्च-
यस्याप्रतिबन्धकत्वात् तद्दोषतादवगम्यम्, अतः पक्षतावच्छेदका-
वच्छिन्नत्वोपादानम् । अवच्छेदकत्वञ्च तत्पर्याप्त्याधिकरणत्वम्, तेन
'अतेजसी पर्वतो वह्निमा' नित्यादौ विशिष्टपर्वतन्यादिमति बहुधाद्यभाव-
रूपवाधस्य 'वायुनमय पर्वतो वह्निमा' नित्यादौ चाश्रयाभिद्धेः,
शुद्धपर्यन्तत्वाद्यवच्छिन्नपक्षकानुमित्याविरोधित्वेऽपि नामग्रहः । एवमग्रेऽपि
बोध्यम् ।

माध्यतावच्छेदकावच्छिन्नमाध्यप्रकारकत्वानिवेशे परामर्शाविरोधि-
तया बाधसत्प्रतिपक्षयोग्याप्तिः । तत्र प्रकृतमाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
त्वमनूपगतामेऽपि तद्दोषतादवगम्यम् ; बह्वित्यावच्छिन्नाभावादिनिश्चयस्य

थार्थज्ञानविषयत्वं, यद्विषयकत्वेन लिंगज्ञान-
स्यानुभितिपूर्तिबन्धकत्वं, ज्ञायमानं सदानुभि-
तिप्रतिबन्धकं यत् तच्च वा हेत्वाभासत्वम् ।

[टी] त्यादि वक्ष्यति । तत्रानुभितिपद अनुभितिनिष्ठार्थतानिरूपक
सर्वा धत्तेनानुमित-तत्करणज्ञानायत्तरपरम्, साध्यव्याप्यहेतुमान्
पक्ष साध्यवानत्यानारानुमिते पर वा ।

चारादावव्याप्ति, ' बद्धिर्धूमज्यभिचारी ' इत्यादि ज्ञानाभावस्य ' पर्वतो
धूमवा ' नित्याद्यनुभित्यजननत्वात् । लक्षणया तस्य तादृशानुभितिकारण
ज्ञानमात्रपरत्वे च चापादावव्याप्ति, यथाविज्ञानस्य पथमर्थाप्रति-
बन्धकत्वात्, अतोऽनुभितिपदमजहत्स्यार्थलक्षणया तदुभयपरतया व्याचष्टे
तत्रेति । तादृशलक्षणवाक्य इत्यर्थः ।

लक्षणघटवतावच्छेदकमुभयनाधारणं नुगतत्वात्—अनुमिते
निष्ठमर्थेति । अनुभितिपदस्य प्रवृत्तपदतावच्छेदकविशिष्टे प्रवृत्त
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नपरारकप्रवृत्ते तावच्छेदनावच्छिन्नहेतुनानुभि-
तिपरत्व स्वयमेव दर्शयिष्यति । अतो न वक्ष्यमाणातिप्रसंग ।
निरूपकत्वञ्चात्र यदि प्रतियोगित्वं तत्रार्थस्य कार्यताप्रतियोगित्वा
भावादनुमित्यमग्रद । अतः सन्धिपद सन्धिधेयसाधारणस्य त
साक्षात्कारननसाक्षात्कारविषयतात्मकनिरूपकत्वस्य लभात् । अत्र
' पर्वतो वह्निमान्, इदंश्च तथा ' इत्यादिमनुहालयनानुमित्यदि
विरोधिद्विनिष्ठवद्वग्भावादिरूपसाधारे पर्वतादां धूमान्ना वह्न्यादे
साधने दोषताप्रसंग, प्रवृत्तानुमितिनिष्ठमर्थतानिरूपकं सन्धिधेयप्रवृत्तत्वस्य
कस्यापि प्रतिरन्ध्रतानवच्छेदकतया तावच्छिन्नप्रतिरन्ध्रतानिरूपकतया

बन्धनतानिवेजासम्भवात् । तथाविधप्रहृत्यापकप्रतिबन्धतानिवेगे चानुमित्याविरोधिनि व्यभिचारादौ परामर्शाविरोधिनि बाधादौ चाव्याप्ति । उभयविरोधिपक्षाप्रसिद्ध्यादावेव तादृशप्रतिबन्धतानिरूपनज्ञानविषयत्वसत्त्वात् , अतः क्लान्तरमाह साध्यव्याप्येति । प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टे प्रकृतमाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नतव्याप्तिविशिष्ट प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारज्ञानुमितिसामान्यपरमित्यर्थः । एवञ्च तादृशसंमूहात्मनानुमितेर्याप्त्यादिविषयकतया व्यभिचारादिज्ञानप्रतिबन्धत्वाच्च व्यभिचाराद्यसंग्रहः ।

दर्शितसंमूहात्मनानुमितिप्रतिबन्धनतानादायातिप्रसङ्गस्य वारणाय सामान्यपदम् तथाच तादृशानुमितित्वयापनप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धनताशालियथार्थज्ञानविषयत्वपर्यवसितार्थः । अत्र च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारज्ञानुमितिमामान्यान्तर्गताया पर्वतो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवाश्च' इत्याद्यनुमितौ 'हृदो न वह्निमा' नित्यादिनिश्चयस्याप्रतिबन्धनत्वात् नातिप्रसङ्गः । बाधसंप्रतिपक्षस्वरूपाभिद्वयाश्रयासिद्धिषु अव्याप्तिवारणाय प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकत्वनिवेशः । द्रव्यत्वादिना हृदादिविशेष्यज्ञानुमिता तथाविधसाधनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वात् तद्दोषतादवस्थ्यम् अतः पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोपादानम् । अवच्छेदकत्वञ्च तत्पर्याप्त्याधिनरणत्वम् , तेन 'अतस्त्वी पर्वतो वह्निमा' नित्यादौ विशिष्टपर्वतज्ञादिमतिवद्बह्याद्यभावरूपसाधस्य 'काञ्चनमय पर्वतो वह्निमा' नित्यादौ चाश्रयाभिद्वे, शुद्धपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नपक्षज्ञानुमित्याविरोधिव्येऽपि नामग्रहः ण्यमग्रेऽपि वैयम् ।

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नमाध्यप्रकारत्वनिवेगे परामर्शाविरोधितया साधनप्रतिबन्धयोग्याप्तिः । तत्र प्रकृतमाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमज्ञानज्ञानेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यम् , वह्नित्वावच्छिन्नाभावादिनिश्चयस्य

‘धूमजनकतेजसी वह्निय्याप्यधूमवांश्च हृद’ इत्याद्यनुमित्यप्रतिबन्ध-
कत्वात् ।

यत्तु साध्याप्रसिद्धयव्याप्तिवारणमयोजनकत्वं तदुपादानस्य इति-तत्तु
न सत् ; ‘वह्निर्न काञ्चनमय’ इत्यादिनिर्णयस्य पक्षे शुद्ध
वह्नित्वादिना वह्न्याद्यनुमित्यविरोधित्वेऽपि, द्वितीयदले प्रकृतसाध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नान्तर्भावसत्त्वात्तस्य काञ्चनमयवह्निय्याप्यधूमवान् पर्वत,
इत्याद्यनुमितिविरोधितया तत्र लक्षणसमन्वयात् । द्वितीयदलप्रवेशा-
द्व्यभिचारविरोधसाधनाप्रसिद्धिस्वरूपासिद्धिषु नाव्याप्तिः । तत्रापि
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिविशिष्टत्वनिवेशाद्यभिचारविरोध-
योर्नाव्याप्तिः । वह्निर्धूमव्यभिचारीत्यादि ज्ञानदशायामपि द्रव्यत्वादिना
धूमादिनिरूपितव्याप्तेर्भानसम्भवात् तद्दोषतादवस्थ्यम् ; अतो व्याप्तौ सा-
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नयत्ननिवेशः । अन्वयव्याप्तिव्यतिरेकव्यप्ती
विशिष्योपादाय तदुभयविशिष्टहेतुप्रकारकत्वमेव निवेश्यम् । एकतर-
मात्रो पादाने साधारण्यानुपसंहारित्वयोरेकतरासंग्रहप्रसंगात् इत्यग्रे
व्यक्तीभविष्यति । तादृशव्याप्तिद्वयप्रकारतानिरूपितहेतुप्रकारतायास्त-
त्साध्यकतद्हेतुकानुमितिजनकतावच्छेदकप्रकारतात्वेनानुगम्य निवेशनञ्च
न सम्भवति , साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानदशायां केवलव्यतिरेकव्याप्त्यादि-
प्रकारकहेतुमत्त्वज्ञानोत्पत्त्या साधारण्यादेस्तादृशप्रकारताशास्यनुमितिसामा-
न्यविरोधित्वाभावात् ।

व्याप्तिविशिष्टविषयित्वमात्रस्य तद्विशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न
विषयित्वमात्रस्य वा निवेशे स्वरूपासिद्धावव्याप्तिः , अतः पक्षांशे
तादृशव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न प्रकारकत्वनिवेशः । पक्षांशे
व्याप्तिविशिष्टप्रकारकत्वमात्रनिवेशेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यम् । ‘धूमा-
भाववान् हृद’ इत्यादिज्ञानस्य द्रव्यत्वादिना हेतुमत्ताजानाविरोधि-

त्वात् । साधारण्याद्यव्याप्तेश्च वहित्वाद्यवच्छिन्ने धूमाभाववद्दृष्टित्वादिग्रह
स्य धूमादिव्याप्तिविशिष्टतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानाविरोधित्वात् ।
अतो हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेश । पक्षाशे साध्यादिप्रकारकस्य
सस्कारादेराहार्यज्ञानादेश्च बाधादिज्ञानाप्रतिबध्यत्वादसम्भव इत्यतस्ता
दृशानुमितिर्व्यापकतानिवेश । साध्यव्याप्यहेतुधर्मितावच्छेदकमाध्यव
च्चज्ञानस्यैव 'साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्ष साध्यवा' नित्याकारक
त्तया तादृशाकारलिखनस्वरसाचादृशहेतुविशिष्ट-पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न
विशेष्यकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न प्रकारकानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यता
निरूपितप्रतिबन्धकत्वस्य लक्षणघटकत्वोपगमे पर्वतत्वाद्यवच्छेदेन वह्यादे
साध्यत्वे तत्सामानाधिकरण्येन साध्याभावादेरदोषत्वप्रसंग, सामाना
धिकरण्यमात्रावगाहिबाधादिज्ञानस्य शुद्धपर्वतत्वाद्यवच्छेदेन वह्यादिज्ञान
प्रत्येव प्रतिबन्धकतया धूमादिविशिष्टपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकवह्यादि
ज्ञानाप्रतिबन्धकत्वादिति तदुपेक्षितम् ।

न च विशेष्यतावच्छेदककोटौ धूमादेराधिकस्य भानेऽपि
शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नसयोगादेर्यत्र ससर्गता तत्र पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन
वह्यभावादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमावश्यकम्, तादृशानुमितेरपि
शुद्धपर्वतत्वावच्छेदेन वह्याद्यवगाहित्वादिति वाच्यम्, धर्मितावच्छे
दकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ धर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणधर्माव
च्छिन्नत्वमेव ससर्गाशे भासते न तु तदेकदेशावच्छिन्नत्वमपि,
तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित तदेकदेशव्यापकत्वावच्छिन्नससर्गताया
अप्रामाणिकत्वात् ।

अथ लिंगोपधानमते हेतो सर्वत्रैव धर्मितावच्छेदकतया
भानात्तादृशससर्गताभ्युपगम आवश्यक अन्यथा शुद्धपर्वतत्वाद्यवच्छे
देन हेतुमत्त्वज्ञानस्यलेपि हेतुविशिष्टपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नसयोदिससर्गकानुमि
तेरेवाभ्युपगमे पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिबाधादिग्रहकालेऽपि

[र्ही] तेनैकत्र हेतौ व्यभिचारादिग्रहेऽप्ययम्य परामर्शादिनु
मित्युत्पादेन .

तथाविधमाभ्यनिश्चयवतोऽनुमित्यापत्ते । न हि मामानाधि
करणेन बाधसिद्धयो सत्योरनुमितिं कश्चिदुपैति, तादृशनाधादि-
ग्रहस्य क्वचिदप्यनुमितौ प्रतिबन्धकत्वासम्भवत्तेषां हेत्वाभासताविलोपा-
पत्तेश्चेति चेत्, एवमपि लिंगानुपधानमते तादृशविषयताया मानाभाव
एव । प्रकृतग्रन्थस्तु न लिंगोपधानमताभिप्रायकं तन्मतेऽनुमिते सर्वत्रैव
तदाकारतया तादृशाकारत्वम्याव्यावर्त्ततया अनुमितिपदन्य तादृशा-
कारपरत्वेन वर्णानासगते ।

केचित्तु लिंगानुपधानमतेऽनुमितिपदस्य तदुभयपरत्व व्याख्या
य यथाश्रुतार्थपरतानिर्वाहायलिङ्गोपधानमतेषांऽऽश्रयते साध्यव्याप्ये
त्यादिना । इत्याकारकानुमितिपदं अनुमितेरित्याकारतामताभिप्रायकमिति
व्याचक्षते ।

व्याख्यापूयोजनं स्फुटयति तेनेति । एकत्र-वद्वित्वाद्येकधर्मा-
वच्छिन्ने । व्यभिचारादीत्यादिना स्वरूपासिद्ध्यादिपरिग्रहः ।
अन्यस्यपरामर्शात् तद्वद्वित्वादिस्वरूपापरधर्मावच्छिन्ने व्याप्तिपक्षधर्मता
घवगाहिज्ञानात् । व्यभिचारादित्यस्या "नुमित्यजनकत्वेऽपी" त्यनेन
सम्बन्धः । यत्र यद्रूपावच्छिन्ने व्यभिचारज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणे कश्चित्तद्र-
ूपावच्छिन्नलिंगपरामर्शः, तत्र क्षणैकविलम्बेनानुमित्युपगमे व्यभिचारा
सम्भवात् न तत्र व्यभिचारो दृशितः ।

ननु तद्वर्मावच्छिन्नलिंगकानुमितौ तद्वर्मावच्छिन्नधर्मिद्व्यभि-
चारादिज्ञानाभावस्य हेतुत्वोपगमात् नोक्तं व्यभिचारः । तद्वर्माव-
च्छिन्नलिंगकत्वं च अत्रवहितोत्तरत्नसम्बन्धेन तद्रूपावच्छिन्नधर्मि-
कव्याप्त्यादिज्ञानप्रतिषेधत्वम्, तादृशसम्बन्धेन व्यभिचारज्ञानविशिष्टं यत्

[टी] व्यभिचाराद्याप्त्यादिज्ञानेना यथासिद्धत्वाच्च व्यभिचाराद् अहाभावस्यानुमित्यजनकत्वेऽपि न क्षतिरिति वदन्ति । पर्वतो निर्वाहिर्धूमो वह्नेरभिधेयत्व चा भेयत्वस्य व्यभिचारीत्यादिभ्रमाद् व्यनुमातप्रतिबन्धादाह यथार्थे । त ।

तदन्यत्वमेव वा जन्यतावच्छेदक वाच्यम्, तेन 'धूमव्याप्यवहिमानय' मित्याकारकशाब्दादिपरामर्शोत्पत्तिद्वितीयक्षणे यत्र लौकिक सन्निकर्षजन्यो 'धूमन्यभिचारी वहिर्धूमव्याप्येन्धनवान्' इत्याकारकसमूहालम्बनग्रहस्तत्र तज्जन्यानुमितेरुक्तसम्बन्धेन वहित्वावच्छिन्नधर्मिक व्याप्त्यादिरानविशिष्टत्वेऽपि न क्षतिरित्यत आह—व्याप्त्यादीति । क्लृप्तकारणताकव्याप्त्यादिरानसत्त्वे व्यभिचाररानाद्यभावव्यतिरेकेणानुमितिव्यतिरेकस्यासिद्धत्वादिति भाव ।

व्याप्तिज्ञानादेर्व्यभिचारज्ञानाभावेनाऽन्यथासिद्धत्वशका प्रागेव निराकृता । न क्षति—न व्यभिचारादावव्याप्ति । यत्रासद्धेतु विशेषे तादृशानुमितेरप्रसिद्धि स्तत्रत्यदोषेष्वव्याप्तैर्वक्ष्यमाणतया एतादृश यथाशुतव्याख्यायामनिर्भरमूचनाय वदन्तीत्युक्तम् । 'पर्वतो वहिमान् धूमा' दित्यादिसद्धेतुस्थले बाधादिभ्रमविषयेऽतिव्याप्तिवारकतया यथाश्रुते यथार्थपद सार्थक्यति—पर्वतो निर्वाहिरिति । अत्र इति पदस्य स्थलत्रये प्रत्येक सम्बन्धात् भ्रमत्रयलाभ, प्रत्येकभ्रममादायैवातिपूसगसम्भवात् तादृशसमूहालम्बन (भ्रमपर्यन्तानुधावने वैफल्यादिति) परत्यासङ्गतेरिति ध्येयम् ।

प्रथमभ्रमोऽनुमितौ विरोधी, अन्त्यौ च तज्जनकज्ञाने तथा, तयोरपि प्रथमेऽन्यत्र प्रसिद्धस्य साध्याभाववद्बृत्तित्वस्य धूमाद्यदो भ्रमत्वम् । अन्त्ये च प्रमेयत्वाभाववद्बृत्तित्वस्याप्रसिद्ध्या न तद्भ्रमत्वम्,

किन्तु आभावाशे अनुयोगिताविशेषसम्बन्धेन साध्यस्य भ्रमत्वमिति
एतादृशविशेषमादृत्य शिष्यव्युत्पादनायानेकाविधभ्रमप्रदर्शनम् ।

इदन्तु अवधेयम्=अभिधेयत्व प्रमेयत्वव्यभिचारोत्पन्न स्वरूप-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन प्रमेयत्वस्य-
भ्रमो वाच्य ; प्रतियोगिताशे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वसाध्यता
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वयो साध्याभाववदवृत्तिरूपव्याप्तिघटक-
तया तदशे तदुभयादगाहिव्यभिचारज्ञानस्थैव व्याप्तिज्ञानविरोधित्वात् ।
एवञ्च भेदादौ प्रमेयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य प्रसिद्धावपि स्व-
रूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताकत्वाप्रसिद्ध्या तादृशभ्रमानुपपत्तिः ।
प्रतियोगिताशे सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वमन्य भ्रम इत्यपि न युक्तम् ।

[दी] ननु प्रतिबन्धकज्ञानविषयव्यभिचारादिघटकसाध्यादेरापि प्रत्येकं हेत्वाभासतापत्तिः । अथ विशिष्टविषयकं ज्ञानं प्रतिबन्धकम्, तदघटकञ्च न विशिष्टमिति चेत्तर्हि 'यथार्थे' ति व्यर्थम्, भ्रमविषयविशिष्टस्याऽपत्तिद्वत्वादित्यनुशयेनाह-यदि ति ।

प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य भ्रमोऽभिमतः, असमानप्रकारकज्ञानस्याविरोधितया द्विविधव्यभिचारसंग्रहाय द्विविधव्याप्तिविषयकसमूहात्मनो ज्ञानस्यैव लक्षणे निवेश्यत्वात् । न च 'हेतु साध्यस्य व्यभिचारी' इत्यतः साध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य दुर्लभतया तदवगाहिज्ञानस्य 'अभिधेयत्व प्रमेयत्वस्य व्यभिचारी' त्याकारकता नोपपद्यते इति वाच्यम् ; यतोऽभावदवृत्तित्वं समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं चेति द्वयमेव हेतु साध्यस्य व्यभिचारीत्वत्र व्यभिचारपदार्थः । तत्र प्रथमव्यभिचारपदार्थैरुद्देशे अभावे अनुयोगितारूपपञ्चमस्य तत्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदकवाहित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्यान्वयः । मत्वर्थीयार्थश्च स्वरूपसम्बन्धवान्, तन्व्याभेदेन प्रथमान्तार्थेऽन्वयः, द्वितीयं तत्पदार्थपरवाक्यस्य च तदेकदेशसामानाधिकरण्ये हेतुपदार्थान्वितमध्यमार्थनिरूपितत्वस्यान्वयः । षष्ठीप्रकृतोत्तरद्वयपरतया पञ्चमन्तार्थस्य साध्यतावच्छेदकनिष्ठत्वस्य तादृशान्वयबलस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे तस्य च तद्विद्वितार्थसम्बन्धिना एरुद्देशे घटकत्वरूपसम्बन्धे सम्बन्धिनश्चाभेदेन प्रथमान्तार्थेऽन्वयः । एवञ्चोक्तयाक्यात् तत्र साध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि लाभात् तत्र तदवगाहिभ्रमस्य दर्शिताकारतासम्भवादित्यपि वदन्ति ।

भ्रमादिति । पञ्चमस्यः प्रयुक्तत्वम्; तस्य प्रतिबन्धरूपपदार्थेऽनुत्पादेऽन्वयः । यथार्थेतीति । यथार्थपदानेन स्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्ना

[नी] केचित्तु-दुष्टानामेव हेतूनामेतानि लक्षणानि , तत्र तृतीयमिव
 प्रथममपि ज्ञायमानव्यभिचारादेः प्रतिबन्धकत्वमभ्युपेत्य । तदर्थश्च
 तादृशाभावप्रतियोगिनो ये व्यभिचारादयस्तत्प्रकारक्यार्थज्ञान-
 विषयत्वम्, अत्रे च तत्त्वमित्यन्य तद्वत्त्वमित्यर्थः । आद्यस्यैव वा
 दुष्टहेतुलक्षणाभिप्रायकत्वमिति प्राहुः ।

या या विषयता तत्तदनिरूपकरूपस्य सर्वांशे प्रमात्वस्य विवक्षणीयतया
 दर्शितभ्रमाणां किञ्चिदंशे प्रमात्वेऽपि न तानादाय दोष इति भावः ।
 अत्र यथार्थपदेन सद्हेतुम्यलेऽनुमितिविरोधिभ्रमाविषयसाध्याभावादावति-
 प्रसगवारणेऽपि असद्हेतुम्यले तादृशप्रमाविषयदोषघटकसाध्यादेः प्रत्येकम्
 दोषत्वापत्तिर्दुर्वारैवेति तदर्थं प्रकारान्तरानुसरणे च तत् एव पूर्व-
 दोषस्यापि वारणसम्भवे यथार्थपद व्यर्थमिति दोषस्य दुरुद्धरतया
 तस्यैव यथार्थपदाघटितलक्षणान्तरानुसरणे बीजत्वमाह-नान्विति । एक-
 देशस्यापि विशिष्टघटकतया हेत्वाभासपदार्थत्वस्य इष्टत्वादाह-नत्येक-
 मिति । प्रत्येकपदार्थपर्याप्तसाध्यतावच्छेदनाद्यवच्छिन्नस्येत्यर्थः ।

हेत्वाभासतापत्तिः—हेत्वाभासपदार्थत्वापत्तिः । यद्रूपावच्छिन्न-
 ज्ञानस्यानुमित्यविरोधिवत् तद्रूपावच्छिन्ने हेत्वाभासत्वन्यवहारस्य तद्रूपा-
 वच्छिन्नमात्रज्ञानाद्वेतोर्दुष्टत्व व्यवहारस्यचानुदयेन अत्रेष्टापत्तिर्न सम्भव-
 तीति भावः । यादृशविशिष्ट विषयकत्व तादृशानुमितिविरोधितान-
 तिरिक्तगुचि, तत्त्वमिति विवक्षया साध्याभावाद्वा नातिव्याप्तिरित्याशये-
 नाशक्ते अथेति । विशिष्टावपयकम्—साध्याभाववद्बुद्धित्वविशिष्टसाध-
 नादिविषयकमेव । तद्व्यटक च—तादृशविशिष्टघटकप्रत्येकपदार्थवि-
 शयकत्वञ्च । न विशिष्टम्—न तादृशविशिष्टनिरूपितम् । तथा च
 प्रत्येकपदार्थविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तगुचित्वात् नातिव्याप्तिरिति
 भावः ।

व्यर्थ मिति । यथार्थपदानुपादानेऽपि सद्हेतुस्थलेऽतिव्याप्तिवारण सम्भवात् । ननु तत्र भ्रमविषयप्रत्येकपदार्थस्योक्तरीत्या वारणेऽपि तद्विषयविशिष्टेऽतिव्याप्तिरत आह भ्रमविषये ति । अप्रसिद्धत्वादिति । तथा च क्वातिव्याप्तिरिति भाव । क्वाचत्त्विति । नन्वस्य दुष्टहेतुलक्षणत्वे दोषेऽतिव्याप्तिः , तेषामप्यनुमितिविरोधियथार्थज्ञानविषयत्वात् । न च हृदादिपक्षकवह्न्यादिसाध्यकस्थले वह्न्यभाववद्भ्रदादिरूपदोषाणामपि दुष्टहेतुत्वमिष्टमेवेति वाच्यम् , तद्रूपावच्छिन्नपक्षस्तद्रूपावच्छिन्नसाध्यक तद्रूपावच्छिन्नहेतुकस्थले तेन रूपेण दुष्टस्य लक्षण यदि तद्रूपावच्छिन्न पक्षसाध्यहेतुकानुमिति विरोधि यथार्थज्ञानविषयत्वमात्रम् , तदा हृदत्वा वच्छिन्नपक्षकवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकधूमत्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिप्रतिबन्ध कप्रमाविषयवह्न्यभाववद्भ्रदादीना धूमत्वादिना दुष्टत्वाभावादिति व्याप्तिरित्याशका परिजिहीर्षु तादृशाभावप्रतियोगिना यथार्थ ज्ञानमिति षष्ठीसमासमाश्रित्य तादृशाभावप्रतियोगिप्रकारकयथार्थज्ञानविषयत्वमर्थो ध्यास्यास्यते । तच्च ज्ञायमानदोषस्य प्रतिबन्धकतामतएव सगच्छते, अतस्तन्मतमवलम्बते तत्रेति । तेषु लक्षणेषु मध्ये इत्यर्थः ।

तृतीयलक्षणस्य सर्वमतएव ज्ञायमानदोषप्रतिबन्धकतामताभिप्रायक तथा दृष्टान्तत्वेनोपन्यासः । तदर्थइचेति । प्रथमलक्षणार्थश्चेत्यर्थः । प्रतियोग्यन्तेन दोषानादाय लक्षण सगमनीयमिति दर्शयितुं व्यभि चारादय इति । न तु तेन रूपेण लक्षणघटकत्वमित्यवधेयम् । एवञ्च यथार्थपदादाने दुष्टत्वभ्रममादाय प्रकृतहेतुभिन्नेऽतिप्रसंग इति यथार्थपदसार्थन्यम् । यद्यपि पर्वतत्याघवच्छिन्ने वह्नित्याघवच्छिन्न साधने धूमत्याघवच्छिन्ने दुष्ट इत्यादे सद्देतौ दुष्टत्वव्यवहारस्य नापत्तिः , तत्र तत्सान्यपक्षहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकरूपदोषप्रकारण ज्ञानविषयत्वस्येव प्रत्येत्यत्वात्तादृशानुमिति प्रतिबन्धकताद्यभि चारादेश्चाप्रसिद्धत्वात् । हृदादो वह्न्यादिसाधनमादाय सर्वत्रैव दुष्टत्व

व्यवहार इष्ट ; तथापि धूमसाधने वह्नित्वेनाय दुष्ट इत्यादौ वह्नित्वाद्यवच्छिन्नहेतुकधूमत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकानुमितिप्रतिबन्धरूपदोषभङ्गरक्षणविषयत्वस्यप्रत्ययात् वक्ष्यमाणसम्बन्धावच्छिन्नतादृशानुमिति प्रतिबन्धरूपमाभाववद्दृष्टित्वविशिष्टवह्न्यादिरूपप्रसिद्धदोषभङ्गरताशालिभ्रममादाय रासमादितात्पर्येणापि तथा व्यवहार स्यात् ।

न च तत्र विशेष्ये तृतीयान्तार्थवह्नित्ववैशिष्ट्यभानात् रासभाद्यशे तद्भाधेन नायमतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, तथा सति दोषवदार्थघटकानुमितौ वह्नित्वावच्छिन्नहेतुकत्वाभात् तद्भाभानुरोधेन हेतुप्रकाररक्षणजन्यानुमितिप्रतिबन्धरूपदोषवदार्थघटकहेतौ वह्नित्ववैशिष्ट्यरूपस्य तृतीयान्तार्थस्य तत्प्रकारतायावाऽवच्छिन्नत्वार्थरूपतृतीयान्तलभ्यवह्नित्वाद्यवच्छिन्नत्वस्य अन्वय इत्येव उपग तन्मत्वात् ।

न च विशेष्ये वह्नित्वादिधर्मवैशिष्ट्यभेदरूपदसमभिव्याहारस्यैव दोषार्थरूपघातोरेव वह्नित्वावच्छिन्नहेतुकाऽनुमितिप्रतिबन्धनो ऽर्थः । अथवा ऽनुमित्यर्थरूपाधनशब्दस्यैव वह्नित्वाद्यवच्छिन्नहेतुकानुमितिरूपविशेषलक्षणत्वे धात्वर्थेऽनुमित्यन्तर्भावे साधनपदार्थानन्वयप्रसङ्गात् । तथा च विशेष्य एव तृतीयान्तार्थवैशिष्ट्यानवयौपगमान्नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, एवमपि वह्निना धूमसाधने 'रासभो दुष्ट' इत्यादि व्यवहारस्य भ्रममादायातिप्रसङ्गात् यथार्थपदसार्थान्यम्, अथवा इतरभेदानुमापकमेवेदं लक्षणम्, तथाच परतपक्षरूपधूमसाध्यरूपवह्नित्वाद्यदुष्टलक्षणस्य तथाविधानुमितिविरोधिव्यभिचारादिभ्रममादाय सद्भेदोऽन्तरभेदव्यभिचारात् यथार्थपदसार्थान्यम् । ज्ञान च अत्र स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्वमम्बन्धावगाहि ग्राह्यम् । तेन प्रकृतहेतुभिन्नम्यापि सम्बन्धान्तरेण दोषपमाविषयत्वेऽपि नातिप्रसङ्गः । अग्रेऽपि ईदृशसम्बन्धेनैव तद्वत्त्वं वाच्यम् ।

अथ ज्ञायमानपक्षनिष्ठसाध्याभावत्वादिना बाधाद्विदोषाणा षति
 वन्यकृता न सम्भवति, साध्याभावत्वादिना पदार्थान्तरम्येव यत्र ज्ञान
 तत्र दोषाणामज्ञायमानतया अविरोधित्वेन अनुमित्यापत्ते, किन्तु ज्ञानी
 यत्सत्तावच्छेदकाद्यवच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्याभावत्वाद्यवच्छिन्नविषय
 तावत्त्वेन तादृशविषयतया ज्ञानाविशिष्टत्वेन वा, तच्च रूप तादृश
 भ्रमाविषयपदार्थान्तरसाधारणमेवेति तेषामेव तादृशभ्रमदशाया विरोधि
 त्वाभोक्तापत्ति । एवञ्च सद्देतूनामपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकनिरुक्त
 विषयताश्रयवह्यभावादिभ्रमाविशेष्यत्वादतिव्याप्तिरिति चेन्न, यद्रूपाव
 च्छिन्नविषयतासामान्य प्रकृतानुमिति प्रतिबन्धकतावच्छेदक तद्रूपाविशि
 ष्टभ्रमरूपमाविशेष्यत्वमेव विवक्षणीयम् । ' हृदो वह्निमान् धूमा '
 दित्यादौ च तादृश रूप हृदविशिष्ट वह्यभावत्वादिभ्रमम् ,
 ' हृदे वह्निर्नास्ति ' इत्यादिज्ञाननिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविषयतामा
 मान्यस्थैव हृदत्वाद्यवच्छिन्नविषयतानिरूपितवह्यभावत्वाद्यवच्छिन्नविषय
 तावत्त्वेन दोषनिष्ठानुमितिप्रतिबन्धकतायामवच्छेदकत्वात् । सद्देतुसले
 च तादृश रूप न केवलवह्यभावत्वादिभ्रमम्, तत्रवच्छिन्नविषयता
 सामान्यान्तर्गतधर्म्यविषयज्ञान निरूपिततादृशविषयतानामनुमितिप्रतिब
 न्धकतानवच्छेदकत्वात् पर्वताविशिष्टवह्यभावत्वादिविशिष्ट च न निश्चि
 द्रस्तु प्रसिद्धमिति नातिप्रसङ्ग ।

तृतीयमपि लक्षणमनयेव सीत्या परिष्कर्णाद्यमिति । इदं तु बो
 ध्यम्—यद्यपि अस्य दुष्टहेतुलक्षणत्वे ज्ञायमानदोषप्रतिबन्धकतामतानाश्रयणे
 ऽपि यद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुत्वानुमितिप्रतिबन्धकमाविषय तद्देतुताव
 च्छेदकत्वत् तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुसले तेषैव रूपेण दुष्टत्वमित्यर्थ
 फतामुपगम्य यथार्थपदसार्थक्यमुपपादयितुं शक्यते । तथापि दुष्टलक्षणस्य
 दोषपरित्तत्वानुरोधेन तन्मतमवलम्ब्य पृष्ठासमान जादृत इति ।

[दी] लिङ्गमविवक्षितम् । यद्विषयकत्वेन—यादृशविशिष्टविषयकत्वेन ।
तेनानुमितिप्रतिबन्धकपक्षविशेष्यकभ्रमविषये साध्याभावादौ तद्वे-
त्वादिनिष्ठे नातिप्रसङ्गः ।

ननु द्वितीयतृतीयलक्षणयोर्दोषैष्वतिव्याप्तिरव्याप्तश्च कविद्वेतौ
यत्पदेन दोषम्यैवोपादेयतया तत्त्वत्य तन्मात्रवृत्तित्वादत आह—तन्म-
मित्यस्येति । प्रथममात्रम्य दुष्टलक्षत्वेनैवोपपत्तौ चरमयोर्दोषलक्षणत्व-
मेवोचितम्, तत्त्वमि यम्य यथाश्रुतार्थकत्वानुरोधेऽतस्तथैवाह—आद्यस्यैवे-
ति । ईदृशव्याख्याया निर्दोषत्वात् प्राहुरित्युक्तम् ॥

॥ इति प्रथमलक्षणम् ॥

लिङ्गज्ञानस्येति मूले लिङ्गांशनिवेशस्य अनातिप्रयोजनकृतया
तस्याविवक्षितत्वमाह—लिङ्गमिति । “ यद्विषयकत्वेन ” इत्यत्र तृतीयाथो
ऽवच्छेदकत्वम्, तच्चेदनातिरिक्तवृत्तित्वरूपमिदानीं निवेशयते, तदाऽमम्भवः,
विशिष्टस्यानतिरिक्ततया यह्यभावविशिष्टद्वदादिरूपदोषविषयकत्वम्य
शुद्धहृदत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकज्ञानेऽपि सत्त्वेनानुमितिप्रतिबन्धकतातिरि-
क्तवृत्तित्वात् अत स्वरूपसम्बन्ध रूपमेव तद्वाच्यम्, तथाच ‘ पर्वतो
वह्निमा ’ नित्याद्यनुमितिप्रतिबन्धकभ्रमविषयवह्न्यभावादावतिव्याप्तिः,
तद्विषयकत्वस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकपट्टकत्वात् अमम्भवभयेन
चावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशनासम्भवात् । अतो यद्विषयकत्वेनेति पदं
व्याचष्टे—यादृशविशिष्टविषयकत्वेनेति ।

यादृशविशिष्टविषयकत्वेन—यद्रूपावच्छिन्नविषयताकत्वेन । एवम
तत्र मित्यस्य तद्रूपावच्छिन्नत्वमित्यर्थः । व्याख्याप्रयोजनं प्रकाश-
यति—तेनेति । यत्प्रकारत्वेन अनुमिति प्रतिबन्धकत्वमित्युक्तौ पक्ष-
विशेषणभ्रममादाय यह्न्यभावादा नातिप्रसङ्गमम्भवः । पर्यता-

दावतिप्रसङ्गसम्भवेऽपि यत्सम्बन्धावच्छिन्नयन्निष्ठप्रकारताकत्वेनानुमिति प्रतिबन्धकत्व तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य दुष्टताव्यवहारनियामकत्वोपगमे पर्वतविशेषणकवहन्यभावज्ञानस्य विशेषणताविशेषावच्छिन्नाधेयता-ससर्गावच्छिन्नपर्वतादिनिष्ठप्रकारताकत्वेन प्रतिबन्धकत्वात् तेन सम्बन्धेन पर्वतादिमत्ताया पर्वतमहानसान्यतरत्वादिरूपसद्देतौ सत्त्वेऽपि प्रसिद्धधूमादिरूपहेतावसत्त्वात्तत्र दुष्टताव्यवहारापत्तेरयोग इति तदनुरोधेन पक्षविशेष्यके त्यक्तम् ।

अत्रमपद निश्चयसामान्यपरम्, तेन सद्देत्वादीत्यादिपदग्राहसाध्य शून्यपक्षकदुष्टहेतौ अनुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषयसाध्याभावादेरेव सत्त्वेऽपि नासगति । नातिप्रसग इति । उक्तव्याख्यानेऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमेवावच्छेदकत्व विवक्षणीयम्, विशेषणीभूतवह्यभावाद्यविषयके शुद्धहृदत्वादिना वह्यभावविशिष्टहृदादिविषयकज्ञाने वह्यभावविशिष्टहृदत्वाद्यवच्छिन्नविलक्षणविषयतानिरूपकत्वस्यासत्त्वनोक्तासम्भवानवकाशात् । तथा च केवलवह्यभावत्वाद्यवच्छिन्नविषयताकत्वस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वात् नातिप्रसग इत्यर्थ ।

ननु स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशेऽयमेवातिप्रसगो दुर्वार । अप्रामाण्यज्ञानाभावादिविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्व प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणमित्येतादृशविवक्षया तादृशातिप्रसगयारणे पुनरसम्भव, वह्यभावत्वादिना घटाद्यवगाहिनो 'वह्यभावयान् हृद' इत्यादिज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया तत्साधारण्यानुरोधेन वहित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताऽभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितहृदत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकताया वक्तव्यतया वह्यभावविशिष्टहृदत्वाद्यवच्छिन्नविषयताया तादृशप्रकारतानिरूपितहृदत्वाद्यवच्छिन्नविषयतात्वेनैवावच्छेदकत्वेऽपि अप्रामाण्यज्ञानाभावादि-

[दी] अवच्छेदकत्वञ्चेहाऽनातिरिक्तवृत्तित्वम् ;

विशिष्टवद्ब्रह्मभावविशिष्टहृदत्वाद्यवच्छिन्नविषयताकनिश्चयत्वस्यावच्छेदकता-
पर्याप्त्यनधिकरणत्वादित्यतः तृतीयाया अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकता-
र्थकत्वं स्फुटयति अवच्छेदकत्वं चेति ।

इह-एतल्लक्षणे । घटकत्वं सप्तम्यर्थः । न च विशिष्टदोषविष-
यकत्वस्य संशयादौ सत्त्वात् पुनरसम्भव इति वाच्यम् , ज्ञानस्येत्यत्र
ज्ञानपदमनाहार्यामामाप्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयपरम्, पृष्ठार्थश्च आधे-
यत्वम्, तस्य यद्विषयकत्वेऽन्वयः, एवञ्च तादृशनिश्चयवृत्तियादृश
विशिष्टविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानातिरिक्तवृत्तित्वात्तद्विशेषत्वस्यविवक्षणी-
यतयाऽसम्भवानवकाशात् । अनतिरिक्तवृत्तित्वं च सव्यापकतत्कत्वम् ।
न तु तच्छून्यावृत्तित्वम् ; विशिष्टस्य विशेष्यीभूतविशिष्टविषयित्वा-
नतिरिक्ततया, तस्यातिप्रसक्तत्वे विशिष्टे तस्मिन्नतिप्रसक्तत्वस्य
दुर्घटत्वात् ।

यत्तु प्रतिबन्धकताशून्यतादृशनिश्चयावृत्तित्वमेवानतिरिक्तवृत्तित्वम्,
अतो नोक्तरीत्याऽसम्भव इति-तदसत् ; तथा सति मूलोपात्तस्य
ज्ञानस्येत्यस्य वैयर्थ्यप्रसंगात् । हृदत्वाद्यवच्छिन्ना या ब्रह्मभावविशि-
ष्टहृदत्वाद्यवच्छिन्नविषयक्रयत्किञ्चिन्जानीयविषयता तन्निरूपकत्वस्य प्रति-
बन्धकताशून्यतादृशनिश्चयावृत्तित्वेन शुद्धहृदत्वाद्यवच्छिन्नेऽतिप्रसगाच्च ।
अस्मन्मते अनुमितिप्रतिबन्धकतायाः तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्ट-
हृदत्वाद्यवच्छिन्नविषयिताकत्वत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकताविरहेणातिप्रसंगानव-
काशात् ।

अथैवमपि जातित्वादिना हृदत्वादिविषयकस्य 'जातिमान्
ब्रह्मभाववा' नित्यादिज्ञानस्यापि ब्रह्मभावविशिष्टहृदत्वाद्यवच्छिन्न

[दी] तेन विशिष्टस्याऽसत्त्वेपि

विषयस्तया तस्य च 'हृदो वहिमा' नित्याद्यनुमित्याविरोधितया
ऽसम्भव । 'जलवान् वहिमा' नित्यादिस्वलीयदोषासग्रहेण अवि-
शेषितधर्मावच्छिन्नपक्षादिस्वलीयस्यापि किञ्चिद्विशिष्टतद्घटित दोष-
स्यासग्रहेण च पक्षतावच्छेदकाद्यशे अन्याप्रकारत्वादिनिवेशस्याश-
क्यत्वात् । तादृशविशिष्टाघटकपदार्थाविषयकत्वस्य ज्ञाने विशेषणत्वो-
पगमे 'सर्वमाकाशव' दित्यादिस्वलीयवाधादौ तद्घटकप्रसिद्ध्या अव्याप्ति ।

यद्रूपावच्छिन्नस्य यस्य यस्य तादृशविशिष्टघटकता तत्र
द्रूपावच्छिन्नतत्तद्विषयताभिन्नकिञ्चिदवच्छिन्नविषयताशून्यत्व ज्ञाने निवे-
श्यम् । जातित्वाद्यवच्छिन्नस्य च हृदत्वादेर्न बह्व्यभाववद्ब्रह्मत्वाद्यवच्छि-
न्नात्मकदोषघटकतेति जातित्वाद्यवच्छिन्नहृदत्वादिविषयता तादृश-
विषयताभिन्नैव, तच्छून्यत्व च नोक्तज्ञानम्येति न दोष इत्यपि
न सत्=तथा सति 'हृदो जात्यभाववान्' इत्यादिस्वलीयवाधादे-
दुस्सग्रहत्वात् । जातित्वादिना हृदत्वादिरूपधर्मितावच्छेदकाद्यगा-
हिनो 'जातिमान् जातिमान्' इत्यादिज्ञानस्य जातित्वाद्यवच्छिन्न-
हृदत्वादिनिष्ठधर्मितावच्छेदकरूपविषयताया निरुक्तविषयताभिन्नत्व-
विरहेण तादृशज्ञानस्य अनुमित्यप्रतिबन्धकस्य शून्यत्वान्तेनावारणात्=

मैवम् । यद्रूपावच्छिन्नविषयतात्व तादृशविशिष्टविष-
यकत्वसमानाधिकरणाभाव प्रतियोगितावच्छेदक तद्रूपावच्छिन्नविषयता-
शून्यत्वस्य ज्ञानविशेषणतया सामञ्जस्यात् अप्रतिबन्धकज्ञानविषयता-
वच्छेदकजातित्वादिविशेषितहृदत्वादिघटित-तत्रद्रूपावच्छिन्न विषयतात्वा-
वच्छिन्नाभावस्य दोषात्मकविशिष्टविषयतासमानाधिररणत्वात् तन्ज्ञा-
नव्यावृत्तिरिति निष्कर्ष ।

विशिष्टस्य-विशिष्टविषयत्वस्य । असत्त्वेपि-बह्व्यभासत्वा

[दी] भ्रमात् प्रतिबन्धेऽपि न क्षतिः ।

दिना घटाद्यवगाहिनि भ्रमेऽसत्त्वेऽपि । तथा च विशिष्टविषय-
कत्वेन प्रतिबन्धकता न सम्भवतीति भावः । भ्रमात् प्रतिबन्धेऽपि-
तादृशभ्रमस्यानुमित्यनुत्पादपयोजकत्वेऽपि । न क्षतिः—नोक्तयुक्त्या
पर्याप्तिनिवेशेऽसम्भवः, तदनिवेशे पूर्वातिप्रसंगो वा । ननु
विशिष्टदोषघटकाभूततदेकदेशविषयितायां स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्व-
सत्त्वेऽपि विशिष्टविषयितासामान्यस्य तादृशावच्छेदकत्वविवक्षया-
अतिप्रसंगवारणसम्भवात् तदेव कथं न विवक्षितमिति ।

न च सामान्यपदस्य व्यापकत्वार्थकतया प्रतिबन्धकतावच्छेद-
कतायां विशिष्टविषयितात्वव्यापकत्वं प्रवेक्ष्यन्, तद्रूपेक्षया प्रतिबन्धक-
तायां विशिष्टविषयिताव्यापकत्वनिवेशनमेवोचितमिति वाच्यम् ; यतो
बह्व्यभावविशिष्टहृदादिनिरूपितविषयिताया अनुमित्यप्रतिबन्धक-संशया-
हार्याप्रामाण्यज्ञानास्कान्दितज्ञानसाधारणतया नानुमितिप्रतिबन्धकताया
स्तद्व्यापकत्वमित्यनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कान्दितानिश्चयवृत्तत्वविशिष्टय-
द्रूपावच्छिन्नविषयिताव्यापकत्वं प्रतिबन्धकतायां भवता विवक्षणीयम् ;
तद्रूपेक्षया लाघवेन स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतायां बाधादिरूपदोष-
विषयितात्वव्यापकत्वमेव विवक्षितमुचितम् । तथा सति निश्चयत्वा-
द्यनिवेशात् समानाकारकज्ञानेषु विषयिताया भेदम्याऽप्रामाणिकतया
संशयादिज्ञानविषयिताया अपि निश्चयत्वादिविशिष्टीयतया प्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकतया प्रतिबन्धकतावच्छेदकताया अबाधात् प्रतिबन्धकता-
वच्छेदकतायां बाधादिरूपदोषनिरूपितविषयितात्वव्यापकताया अक्षत-
त्वात् ।

न च 'बह्व्यभाववान् हृदो बहिमा' नित्याहार्यज्ञानीयव
ह्यभावविशिष्टहृदादिविषयता नानाहार्यज्ञानसाधारणी, तादृशाहार्य-

ज्ञानसमानाकारकानाहार्यज्ञानाप्रसिद्धेः । 'हृदो वह्यभाववा' नित्यनाहार्यज्ञानीय-वह्यभावविशिष्ट-हृदादिविषयितायाश्च वह्यदि-प्रकारतानिरूपिततादृशाहार्यज्ञानीयविशिष्टहृदादिविषयिताया भिन्नत्वात् । तथा चानाहार्यज्ञानवृत्तित्वविशिष्टविषयिताया एव प्रतिबन्धकतावच्छेदक-तया न दर्शिताहार्यज्ञानीयविषयितासाधारणविशिष्टविषयितात्वव्याप-कत्वमिति वाच्यम् ; एवं सति आनाहार्यज्ञानीयविशिष्टविषयिता-त्वव्यापकताया एव विवक्षणीयत्वात् । तावतापि संशयान्यत्वाभा-वाप्यज्ञानानास्कन्दितत्वयोरप्रवेशेन लाघवानपायात् ।

मैवम् । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वप्रवेशे पापाणमयत्वाद्य-वच्छेदेन वह्यभाववत्तानिश्चयविशिष्टस्य पापाणमयत्वादिविशिष्ट पला-देर्ज्ञानस्य वह्यग्रानुमितिप्रतिबन्धकतया तदवच्छेदकविषयिताकपापा-णमयत्वादिविशिष्टपक्षादावतिव्याप्ते । अनातिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदक-त्वनिवेशमते तादृशविशिष्टविषयितायाः पापाणमयत्वाद्यवच्छेदेन वह्य-भाववत्तानिश्चयाविशिष्टज्ञानसाधारणतया अनुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्त-वृत्तित्वेनातिप्रसंगानवकाशात् ।

न चानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशपक्षेऽपि जलाद्यवच्छे-देन वह्यभाववत्तावटितस्य वह्यभाववज्जलादिभद्रवृत्तिजलादिविशिष्टस्य हृदादिरूपपक्षस्य 'जलवान् वह्यभाववान्' इत्यादिज्ञानसहितस्य 'जलवाश्च हृद' इत्यादिज्ञानस्य तादृशज्ञानविशिष्टतादृशज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया तादृशप्रतिबन्धकताशून्यज्ञानाविषयस्य सत्प्रतिपक्षाद्य-नात्मकस्य वारणाय ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकतायाम-यस्य निवेशनीयतया मन्मतेऽपि तत्र नातिप्रसंग इति वाच्यम् ; ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकताविशेषणत्वे प्रतिहेतुव्यापक-साध्याभावसमानाधिकरणतद्हेतुमत्पक्षरूपसत्प्रतिपक्षाव्याप्तेः साध्याभा-वाशे तद्व्यापकताग्रहविशिष्टतद्द्रष्टाज्ञानत्वेन स्वतन्त्रसाध्याभाववर्तिकृत-

व्यापकताग्रहविशिष्ट-तद्वत्ताज्ञानसाधारण्यानुरोधेनावश्यकत्वप्रतिबन्धकृतै-
वोपपत्तेः तादृशविशिष्टज्ञानस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्ध-
कतान्तरे मानाभावादुक्तविशिष्टेऽतिप्रसंगस्तु विवक्षणीयविशिष्टान्तरा-
घटितत्वविशेषणेनैव वारणीयः ।

न च ज्ञानद्वयसाधारणप्रतिबन्धकतायाः प्रत्येकज्ञानविषयविशिष्ट-
विषयकत्वं नानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकतावत्, तथा च दर्शित-
विशिष्टघटकस्य प्रत्येकज्ञानविषयस्य न निरुक्तविशिष्टान्तरात्मक-
तेति निरुक्तविशिष्टान्तराघटितत्वमुक्तविशिष्टस्याक्षतमेवेति वाच्यम् ;
वक्ष्यमाणविशिष्टान्तराघटितत्वस्यैव यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्ट-
यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं प्रकृतानुमिति प्रतिबन्धकतानितिरिक्तवृत्ति
तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वस्यापि निवेशनीयतया उक्तविशिष्टवारणसम्भ-
वात् । न चैवमुक्तसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिः, तस्य प्रतिहेतुव्यापकताविशिष्ट-
साध्याभावप्रतिहेतुविशिष्टपक्षात्मकनिरुक्तविशिष्टद्वयघटितत्वादिति वा-
च्यम् : सत्प्रतिपक्ष-घटकदल (तादृशविशिष्ट) द्वयविषयिता भिन्न-
निरुक्तविशिष्टद्वयविषयिताशून्यप्रतीतिविषयत्वस्य विशिष्टद्वयाघटितत्वार्थ-
त्वात् । यत्र सत्प्रतिपक्षाप्रसिद्धिस्तत्र भिन्नान्तमनुपादेयमेव, साध्यादि-
भेदेन लक्षणभेदात्, अमात्मकज्ञानीयविषयितासाधारणरूपेणैव वा
प्रतिहेतुव्यापकताविशिष्टसाध्याभावादिविषयतोपादेया ।

न च दर्शितविशिष्टस्य सत्प्रतिपक्षरूपता न स्वीक्रियते, अपि
तु हेतुतावच्छेदकाघटितसाध्याभावाभाववदवृत्तिमत्पक्षात्मकविशिष्टस्यैव ;
व्यापकसामानाधिकरण्यारूपव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्पक्षस्य उक्तरीत्या संग्रहे
तद्वर्माव्यापकसाध्याभावकालीनतद्वर्माविशिष्टपक्षादिव्यावृत्तिरपि अशक्या
स्यादिति अविशेषेण व्यापकताघटितविशिष्टमात्रस्य अलक्ष्यताया एव
युक्तत्वात् । तथा चोक्तप्रयासमपेक्ष्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धक-
तानिवेशनमेवोचितमिति वाच्यम् ; एवमपि प्रकृतहेतुनिष्ठसाध्यव्यापकी-

[दी] विशेषणीयञ्च तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वेन ; तेन प्रमेयत्वादिविशिष्टे व्यभिचारादौ नातिप्रसङ्गः ।

भूताभावप्रतियोगित्वघटितस्य मतभेदेनासाधारण्यविरोधरूपस्य विषय-
ताया पक्षधर्मिकप्रकृतहेतुमत्ताज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायामेवा-
वच्छेदकत्वात् प्रतिबन्धकताया ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशासम्भवात्।
दर्शितातिप्रसङ्गवारणाय च निरुक्तविशिष्टद्वयाघटितत्वस्यैव निवेशनीयत्वात्।

न च पक्षवृत्तित्वविशेषित प्रकृतहेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभाव-
प्रतियोगित्वमेवासाधारण्यादिरूप वाच्यम्, पक्षवृत्तित्वविशिष्टविषय-
ताया अप्रतिबन्धकज्ञानसाधारण्यतया प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात् ।
तादृशस्य चासाधारण्यादे पक्षवृत्तित्वविशिष्टप्रकृतहेतुसाध्यव्यापका-
भावप्रतियोगित्वविशिष्टप्रकृतहेतुरूपनिरुक्तविशिष्टद्वयघटिततया निरुक्त
विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशोऽपि न सम्भवतीति वाच्यम्, पक्षवृत्तित्वा-
घटितविशिष्टस्यैवासाधारण्यरूपताया विरोधोऽपि फलत प्रतिरोध एव,
तदन्यत्वेन वा विरोधि विशेषणीयमिति पङ्क्तिव्याख्यानावसरे
सम्पादनीयत्वात् ।

नन्वनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशे व्यभिचारादिघटित-
पदार्थान्तरेऽतिव्याप्तिः, तद्विषयकत्वस्यापि प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति-
त्वात्, अत आह विशेषणीयञ्चेति । 'तादृशलक्षण' मिति शेषः ।
तादृशविशिष्टेति । अनुमितिप्रतिबन्धकताया यद्रूपावच्छिन्नविषयक-
त्वमवच्छेदक तद्रूपावच्छिन्नेत्यर्थः । व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नस्य व्यभि-
चारत्वादिरूपतादृशरूपावच्छिन्नघटितत्वादसम्भव इत्यतोऽन्तरेति ।
सावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नार्थकम्, अत

शुद्धव्यभिचारादेर्मेयत्वविशिष्टव्यभिचाराद्यभिन्नत्वेऽपि न क्षति ।
 तदघटितत्वञ्च तदविषयकप्रतीतिविषयत्वम् । एव चानुमितिप्रतिबन्धकताया
 यादृशरूपावच्छिन्नविषयकत्वमवच्छेदक तादृश यत् स्वावच्छिन्ना-
 विषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदक तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयता-
 वच्छेदक यत् स्व तदवच्छिन्नत्व समुदितार्थ ।

यद्रूपावच्छिन्ने लक्षण सङ्गमनीय तदेव स्वपदार्थ । भवति हि
 व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकीभूता ये बाध-
 त्वादयस्तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदक व्यभिचारत्वादीति
 तदवच्छिन्ने लक्षणसमन्वय । प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादे स्वाव-
 च्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्र-
 तीतिविषयतावच्छेदकत्वाभावात् तदवच्छिन्नेऽतिप्रसङ्ग । प्रमेयत्व-
 विशिष्टव्यभिचारादेरपि प्रमेयत्वादिना व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयक-
 प्रतीतिविषयत्वात् तद्दोष स्यात्, अतस्तादृशरूपाश्रयधर्मिण तद-
 वच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयत्वेनाऽविशेष्य स्वमेव तादृशविषयतावच्छे-
 दकत्वेन विशेषितम् । प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वाद्याश्रयाविषयकत्वस्य
 व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नविषयकप्रतीतौ दुर्घटत्वात् तद्दोषतादवस्थ्यम्,
 अत स्वाश्रयाविषयकत्वमुपेक्ष्य स्वावच्छिन्नाविषयकत्वनिवेश । स्वा-
 वच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयवृत्तित्वस्य तादृशधर्मविशेषणत्वे व्यभिचार-
 त्वादेरपि मेयत्वादिना व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषये
 व्यभिचारादौ वर्तमानत्वादसम्भव इत्यतस्तादृशविषयितावच्छेदकत्वेन
 धर्मो विशेषित ।

‘ प्रमेय गगनवत् वाच्यत्वा ’ दित्यादौ व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्ना
 विषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदक यद्गगनाभावप्रमेयत्वादि, तदाश्रया
 विषयकप्रतीत्यसिद्ध्या व्यभिचारादौ तादृशप्रतीतिविषयत्वस्य दुरप

पादतयाऽव्याप्तिः, अतस्तदवच्छिन्नाविषयवत्त्वं निवेशः । अत्र च तादृशविशिष्टान्तराविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य दोषतावच्छेदकधर्मे विशेषणतापेक्षया ज्ञानस्ये तत्र ज्ञानपदार्थे तादृशविशिष्टान्तराविषयकत्वनिवेश एवोचितः । एवञ्च निष्कृष्टवक्ष्यमाणकल्पे चाद्विषयकनिश्चयस्ये तत्र निश्चय एव तन्निवेश्य लक्षणवदित्यवधेयम् ।

अथ 'धूमव्यभिचारिदहिमान् धूमवान् वहे' रित्यादौ बाधादेर्व्यभिचारादिघटिततया तत्राव्याप्तिः । न च यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वं स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकतादृशरूपान्तरावच्छिन्नावटितत्वस्य विवक्षितत्वात् न दोषः, व्यभिचारस्योक्तबाधविषयकत्वान्यूनवृत्तिव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताकत्वेऽपि तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताकत्वविरहेण तद्वटितत्वस्वाविशित्करत्वादिति वाच्यम्, व्यभिचारत्वादि-रूपस्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयता-निरूपकतावच्छेदकस्य तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकस्याप्रसिद्ध्याऽऽसम्भवात्, प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादेरेव तथाचिधविषयतानिरूपकतावच्छेदकत्वात् तस्य च व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वाभावात् ।

न च स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयतानिरूपकतावच्छेदकवक्षित् स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदको यस्य एवम्भूत यद्यत् ख प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादि तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य विवक्षणीयतया न दोष इति वाच्यम्; तथा सति 'धूमव्यभिचारिदहिमान् धूमवान् वहे' रित्यादौ बाधत्वाद्यवच्छिन्नघटयतावच्छेदकस्य धूमव्यभिचारिदहिमत्वादेः स्वावच्छिन्नाविषयक-

प्रतीतिविषयतावच्छेदकं भूतस्यावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता
सामान्यावच्छेदेन विषयतानिरूपनतावच्छेदकव्यभिचारत्वकत्वात् अव्याप्ते
दुर्वारत्वात् ।

न च स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छे-
दकीभूतयार्त्कान्निधिकविषयत्वयादृशयादृशधर्मावच्छिन्नानिरूपितम्,
तादृशतादृशधर्मावच्छिन्नाऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकयत् स्वम्
तद्रूपावच्छिन्नत्वमेव समुदितलक्षणार्थः । प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वा
द्यवच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूताया शुद्ध
व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितविषयताया प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वा
द्यवच्छिन्नानिरूपितत्वेन तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य
स्वस्मिन्नसत्त्वेन प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादेः स्वपदेनोपादातुमशक्य
त्वात्, व्यभिचारत्वादिविशिष्टविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्या
वच्छेदिकाया कस्या अपि विषयताया व्यभिचारत्वादिविशिष्टा
निरूपितत्वासम्भवात् तादृशविषयताया यादृशधर्मविशिष्टानि
रूपितत्वघटत्वप्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादेरेव तादृशत्वात् तद
वच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकतया व्यभिचारत्वादेः स्वप
देनोपादातुं शक्यत्वाच्च न कश्चिद्दोषः । अथ वा यद्धर्मावच्छिन्नवि
षयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूतविषयितात्वयद्ध
र्मावच्छिन्ननिरूपितत्वव्याप्यतद्धर्मवत्वमेव समुदितार्थ इति वाच्यम्,
बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नेऽतिप्रसगात्, तादृशधर्मावच्छिन्नविषयक
त्वावच्छिन्नबाधज्ञानप्रतिबन्धकताया केवलव्यभिचारविषयतायास्तादृश
व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतायाश्च केवलबाधावयिताया अनवच्छे-
दकत्वेन बाधविशिष्टव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नविषयताया एव तथावि
प्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकत्वम् तस्यास्तादृशधर्मविशिष्टघटनता

वच्छेदकधर्मविशिष्टनिरूपितत्वस्यावश्यकत्वात्, प्रथमकल्पे स्वपदेन चरमकल्पे यत्पदेन तस्योपादानसम्भवात् ।

अथ बह्व्यभावादिधर्मितावच्छेदककवह्व्यादिप्रकारकबुद्धेरिव धूम-
व्यभिचारविशिष्टवह्न्यादिधर्मितावच्छेदककस्य धूमव्याप्यतया वह्न्यादि-
प्रकारकग्रहस्यानाहार्यस्यासम्भवेन तादृशपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्ष-
कसमूहालम्बनानुमितेरप्रसिद्ध्या तादृशानुमितिप्रतिबन्धकताघटितयथा-
श्रुतलक्षणस्य तद्रूपावच्छिन्नपक्षकवह्न्यादिहेतुकदोषाव्याप्तिं स्वयमेव
वक्ष्यतीति तद्वारणा ऽऽयासोय वृथेति चेत्, भवतु तावदेवम्, तथापि
'विशेषगुणवद्विन्नो घटो गुणसामान्यवद्विन्न' इत्यादौ दर्शित
समूहालम्बनानुमितिप्रसिद्ध्या विशेषगुणवदघटादिरूपाश्रयासिद्धेर्गुण-
वदघटादिरूपबाधघटिताया सपह आवश्यक । यदि च सत्र घटत्वा
वच्छेदेन गुणवत्त्वमेव बाध, आश्रयासिद्धिस्तु तत्र घटत्वसागा-
नाधिकरण्येन घटत्वावच्छेदेन वा विशेषगुणवत्त्वम्, तस्माच्च गुण-
त्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नघटत्वव्यापकताघटितोक्तबाधस्य न प्रवेश ।
विशेषगुणत्वेन घटत्वव्यापकतायास्तत्र प्रवेशेऽपि सामान्यरूपेण
व्यापकतायास्तदनन्तर्भावादिति न तादृशाश्रयासिद्धयसग्रह इत्युच्यते १
तदा विशेषगुणामाववान् द्वितीयादिक्षणावच्छिन्नो घटो गुणसामा-
न्याभाववानित्यादौ द्वितीयादिक्षणावच्छिन्ने घटे विशेषगुणवत्त्वरूपा-
श्रयासिद्धौ तदवच्छिन्ने घटे गुणवत्त्वरूपप्राधप्रवेशस्यावश्यकत्वात्,
यथाश्रुतलक्षणे च तत्सग्रहस्यावश्यकतया उक्तविशेषणदानानु-
पपत्ति ।

वस्तुतस्तु, अत्र वदन्ती-त्यादिनिष्कृष्टकल्पेऽपि प्रमेयत्ववि-
शिष्टव्यभिचारादिवारणाय विशिष्टान्तराघटितत्वस्य निवेशनीयतया
तन्मते दर्शितबाधाघसग्रहो दोष एव । एतेन स्वावच्छिन्ननिरूपित-

विषयकत्वावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकविशिष्टनिरूपित-विषयितात्वव्यापक-स्वावच्छिन्नानिरूप्यताऽर्धर्मवत्त्व समुदितलक्षणार्थ । प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादिक नैतादृश स्वम्, तदवच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्न प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकशुद्धव्यभिचारादिविषयितात्वस्य तदवच्छिन्ननिरूपितत्वाव्याप्यत्वात्, उक्तस्यै विशेषगुणविशिष्ट घटादिभ्याश्रयासिद्ध्यादिविषयकत्वावच्छिन्न विशिष्टपक्षग्रहादिनिरूपित-यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकविशिष्टनिरूपितविषयितात्वस्य तादृशाश्रयासिद्ध्यादिनिरूपितत्वाव्याप्यत्वात् तत्र लक्षणसमन्वय । प्रतिबन्धकताया यावत्त्वानिवेशालोत्तरीत्या बाधविशिष्टव्यभिचारादावतिप्रसङ्ग । स्वावच्छिन्नानिरूपितविशिष्टविषयित्वानवच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्नविषयिताको यो धर्मस्तद्वत्त्व वा समुदितलक्षणार्थ । प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादिक नैतादृश स्वम्, तदवच्छिन्नानिरूपितशुद्धव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नविषयितावच्छिन्नायामेवप्रतिबन्धकताया तदवच्छिन्नविषयिताया अवच्छेदकत्वात् । उक्तस्यै चाश्रयासिद्धिविषयकत्वस्य तदनिरूपितनाभादिविषयित्वानवच्छिन्ना या विशिष्ट पक्षग्रहप्रतिबन्धकता, तदवच्छेदकत्वात् लक्षणसमन्वय इति परास्तम् ।

“यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविषयिनाप्रसुक्त’ इत्यादिनिष्कृष्टकलेऽनुमितिप्रतिबन्धकताया अघटकत्वात् प्रतिबन्धकताया विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वविशेषणदानस्यासम्भवेन यत्पदार्थस्यैव तादृशपदार्थान्तराऽघटितत्वेन विशेषणीयतया उक्तबाधाव्याप्तेरशक्यपरिहारत्वात् ।

अत्र केचित्-स्वसनातीयविशिष्टान्तराघटितत्वमेव यत्पदार्थे विशेषणदेयम्, सान्नात्यत्र हेत्वाभासविभाजरूपेण, तच्च रूप बाधत्वव्यभिचारत्वादि, तेन रूपेण व्यभिचारादेर्न बाधादिसान्नात्यम् इति व्यभिचारादिघटितनाभादौ नायासि ।

न चैव यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविषयिताप्रयुक्तोभयाभावस्तत्त्व-
मित्यत्र विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वदलस्य वैयर्थ्यम्, घटादेस्तादृशरूपेण
सजातीयप्रसिद्धयैव नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्; स्वसजातीयविशि-
ष्टान्तरघटितं यत् स तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वस्य विवक्षणेन अनु-
योगिनि स्वत्वानन्तभावेण पदार्थान्तरेष्वतिप्रसङ्गवारकतया तद्वलसार्ध-
क्षयात् । न च व्यभिचारविशिष्टप्रमेयत्वादेर्हेत्वाभासत्वविरहाद्धेत्वाभास-
विभाजकरूपेण सजातीयाप्रसिद्ध्या तस्य स्वपदेनोपादातुमशक्यतया
प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादिकमेव स्वपदेनोपादेयम्, तस्य शुद्धव्यभि-
चाराद्यभिन्नतया व्यभिचारत्वादिरूपहेत्वाभासविभाजकरूपेण तत्सजा-
तीयप्रसिद्धिरिति तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वस्य व्यभिचारविशिष्टप्रमेयत्वादौ
सत्त्वात्तत्रातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, विशिष्टान्तराघटितत्वेनाघटितस्य
विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधिज्ञाननिष्ठविषयितासम्बन्धेन व्याप्तिग्रह-
प्रतिपन्धकतानातिरिक्तवृत्तित्वादिरूपस्य व्यभिचारादिविभाजकस्यात्र नि-
वेशात्, तादृशरूपस्य च व्यभिचारविशिष्टप्रमेयत्वादिसाधारणत्वादि-
त्याहुः—;

तन्न—, व्यभिचारादिघटितनाधादावपि विशिष्टान्तराघटितत्वा-
घटितव्यभिचारत्वादे सत्त्वेन तद्घटकव्यभिचारादेर्व्यभिचारत्वादिना
तत्सजातीयतया तत्सगृहानुपपत्ते ।

न च स्ववृत्तियावद्धेत्वाभासविभाजकरूपेण माजात्य विवक्षणीयम्,
तथा च बाधादिघटकव्यभिचारादौ बाधत्वाद्यसत्त्वान्न तत्र तादृश-
बाधादिसजातीयत्वम्, अतस्तत्सग्रहसम्भव इति वाच्यम्, एव सति
बाधविशिष्टव्यभिचारादौ स्ववृत्तिबाधत्वव्यभिचारत्वादियावद्धर्मेण स-
जातीयविशिष्टान्तरस्य व्यभिचारविशिष्टबाधादे प्रतिद्धावपि तद्घटि-
तत्त्वासत्त्वेनातिव्याप्ते, तस्माद्व्यभिचारादिघटितनाधादे समग्रप्रसङ्गोऽग्रे

[दी] एवञ्च पक्षतावच्छेदकादिविरहविशिष्ट पक्ष पक्षनिष्ठ तद्विरहो वा साध्याभाववद्दृत्तिसाधन साधनवद्दृत्तिसाध्याभावो वा हेतुदोष, येन केनापि सम्बन्धेन तद्वाश्च प्रवृत्तो हेतुर्दुष्ट, यादृशधर्मिणि यादृशधर्मवतानान अनुभितिप्रतिबन्धक तस्य धर्मिणस्तादृशधर्मवत्त्व हेतुदोष इत्यपि कश्चित् ।

प्रदर्शनीय एवादरणीय । प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ—तादृश व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्ने । नातिप्रसङ्गः, न दोषव्यग्रहारप्रसङ्ग—अत्र मेयत्वविशिष्टव्यभिचारो दोष इत्यादिव्यवहाराभावान्नेष्टापत्ति सम्भवति ।

न च विशिष्टव्यभिचारादे शुद्धव्यभिचारत्वादिना दोषत्वस्या क्षततया उक्तविशेषणदानेऽपि तादृशव्यवहारापत्तिर्दुर्वारेवेति तत्रेष्टापत्तौ च व्यर्थं विशेषणमिति वाच्यम्, दोषादिपदस्य निरुक्तविशेषणावच्छिन्ना-नुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदक-स्वावच्छिन्ननिरूपित-विषयतान्त्वान्त्वयि-तावच्छेदकधर्मबोधकताया व्युत्पन्नतया प्रकृते च प्रमेयत्वविशिष्ट-व्यभिचारत्वादिरूपस्यान्वयितावच्छेदकस्योक्तविशेषणविरहेणातिप्रसङ्ग-भ-ङ्गादिति हृदयम् ।

नन्वाश्रयासिद्ध्यादिन्मले पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षरस्यादिकमेव दोष तस्यैव हेतुनिष्ठतया हेतौ दुष्टत्वव्यग्रहारनिर्वाहकत्वात् तादृश-धर्मस्य च तादृशाभाववत्पक्षादिरूपतादृशविशिष्टान्तरपरिदिततथा ऽव्याप्तिरित्यत आह एवञ्चेति । तादृशविशेषणदाने नेत्यर्थः । पक्षता वच्छेदकादीति । आदिपदात्साध्यतावच्छेदकादिपरिग्रहः । पर्वतादि-धर्मिकक्रान्चनमयत्वादिविशिष्टबुद्धौ पर्वत क्रान्चनमयत्वाभाववानित्या दिधर्मिविशेष्यकनिश्चयस्येव पर्वते क्रान्चनमयत्व नास्तीत्यादिधर्मविशेषण कनिश्चयस्यापि विरोधित्वमानुभाविन्म्, अतस्तद्विषयस्यापि दोषत्वमाह-

पक्षनिष्ठे ति । आधेयतासम्बन्धेन पक्षविशिष्टइत्यर्थ । वा कार—समुच्चये । एवमग्रेपि । साधनवद्बृत्तिसाध्याभाव इति । साधनधर्मिकसाध्याभाववद्बृत्तित्वप्रकारकज्ञान साधनधर्मिकव्याप्तिज्ञाने प्रतिबन्धम्, 'साधनवति साध्याभाव' इति ज्ञानेऽपि साधने साध्याभाववद्बृत्तित्व तुल्यविवेकतया नियमतो भासत इत्यभिप्रायेण साधनवति साध्याभाव इति ज्ञानन्यासमागविशेष्यरूपस्य (मणिमन्त्रादिन्यायेन) प्रतिबन्धत्वमिति प्राचीनमताभिप्रायेणेववेदम् । दोष इति । न तु पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षकत्वादिरिति शेष । तथा चाऽलक्ष्यत्वात् तत्राव्याप्तिरिति भाव ।

ननु पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षादीना हेत्ववृत्तित्वात् कथं हेतौ दुष्टत्वव्यवहार इत्यत आह येन केनापि इति । एकज्ञानविषयत्वादिनेत्यादि । तद्वान्—तदवच्छिन्न । दुष्टः—दुष्टपदप्रतिपाद्य । तथा च हेतोस्तादृशदोषानधिकरणत्वेऽपि न क्षति । दुष्ट इत्यादौ सामान्यत सन्बन्धिन एव निष्ठार्थकत्वात्, एवञ्च एकज्ञानविषयत्वादिना बह्व्यभाववद्ब्रह्मादिरूपदोषस्त धूमादो सत्त्वेन पर्वतादो बह्व्यादिसाधने तस्य दुष्टत्वव्यवहारविषयताया साद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुवाचकपदसमभिव्याहारस्वले दुष्टपदस्य तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयिताकथर्मावच्छिन्नसम्बन्धि बोधकत्व व्युत्पत्त्या पूर्ववद्द्वारेणऽपि पूर्ववदेव वह्निना धूमसाधने 'रासभो दुष्ट' इत्यादिव्यवहारो निरुक्तदोषमात्रस्य दुष्टताव्यवहारविषयतावच्छेदकत्वे दुर्वार इति प्रकृतो हेतुतावच्छेदकविशिष्टसम्बन्धो निष्ठार्थतावच्छेदको वाच्य । एतद्भावादेव प्रकृतो हेतु रित्युक्तम् ।

हृदे बहे साधने धूमो दुष्ट इत्यत्र हृदत्वावच्छिन्नपक्षकवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यधूमत्वावच्छिन्नहेतुरानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाव

च्छिन्नविषयिताकधर्मावच्छिन्नसम्बन्धी धूम इत्यन्वय बोधः ।
 तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नविषयिताकधर्मविशिष्ट एव दुप-
 घातोरर्थः । साधनपदं लक्षणया धूमत्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिपरम् ।
 तत्र 'हृद्' इति सप्तम्यन्तार्थहृदत्वावच्छिन्नपक्षत्वस्य बहोरिति-
 पद्यन्तार्थस्य बह्वित्वावच्छिन्न साध्यरुत्वस्य चान्ययः तादृशा-
 नुमित्यन्वितसप्तम्यर्थनिरूपितत्वस्य दुपधात्वर्थैरुद्देशे प्रतिबन्धस्त्वे-
 ऽन्वयः । एवञ्च परंते बहौ साधने धूमो दुष्ट इत्यत्र पर्वतत्वा-
 वच्छिन्नपक्षक-बह्वित्वावच्छिन्नसाध्यक-धूमत्वानवच्छिन्नहेतुकानुमितिप्रति-
 बन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयिताकधर्मविशिष्टसम्बन्धी धूम
 इत्येव प्रतीयते, तादृशधर्मश्चाप्यसिद्ध एवेति न तथा व्यवहारः ।
 पक्षविशेषादिकमनन्तर्भाव्य धूमो दुष्ट इत्यादिव्यवहारन्तु शक्यत एवेति
 दिक् ।

साधननिष्ठसाध्याभाववद्बृत्तित्वादेरेव व्यभिचारतया प्रसिद्धिर्न
 तु तद्विशिष्टसाधनादेः, अतो न तस्य दोषत्वमिति कश्चिदाह ;
 व्याचष्टेऽपि लक्षणमन्यथैव, अन्यथातिप्रसङ्गात् ; तादृशव्याख्यासुपन्व-
 स्यति-यादृशेति । यद्रूपावच्छिन्नेत्यर्थः । ज्ञानम्-ज्ञानत्वावच्छिन्नम् ।
 तस्य धर्मिण-तद्रूपावच्छिन्नस्य । तेन सम्बन्धेनेति शेषः ।
 तादृशधर्मवत्त्वम्-तद्रूपावच्छिन्नवत्त्वम् । साधनादिविशेषणरूपाध्याभाव-
 वद्बृत्तित्वादिविशेष्यरूपाज्ञानस्य व्याप्त्यादिज्ञानप्रतिबन्धकत्वेऽपि साध्या-
 भाववद्बृत्तित्वादेरापेक्षतासम्बन्धेन साधनीयत्वादिकं न दोषः, साधनादेः
 साध्याभाववद्बृत्तित्वधर्मताविरहात् । अत्रापि अवच्छेदकत्वं पूर्ववत्,
 न तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः, पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ननिष्ठकेवलाभाव-
 त्वावच्छिन्नवत्त्वादावतिव्याप्तिप्रसङ्गात्, तदवच्छिन्नधर्मिकतद्रूपावच्छि-
 न्नवत्ताज्ञानत्वस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेति प्रविष्टत्वात् । अवच्छेद-
 कतापर्याप्तिविवक्षणे च हृदत्वावच्छिन्ननिष्ठवह्न्यभावत्वावच्छिन्नवत्त्वे-

[टी] अथ पर्वतत्वेन पक्षत्वे वह्नित्वेन साध्यत्वे विशिष्टधूमत्वेन च

उच्यति, यतो वह्नित्वादिना घटाद्यवगाहिनोऽपि हृदो न वह्निमानि
त्यादिनिश्चयस्य हृदो वह्निमानित्याद्यनुमितिप्रतिबन्धकतया हृदत्वावच्छि
न्नाविशेष्यकत्वास्तववह्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वेन न प्रति
बध्नता, अपि तु हृदविशेष्यकवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावत्वा
वच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वेनैव, अतस्तादृशमेव रूप प्रतिबन्धकता
वच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणम्, न तु हृत्त्वावच्छिन्नधर्मिकवह्यभाव
त्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वमिति, यद्रूपपदेन वह्यभावत्वाद्युपादान
न सम्भवतीति ।

‘पर्वतो वह्यभाववान्’ इत्यादौ पर्वतत्वावच्छिन्ननिष्ठ वह्नित्वावच्छि
न्नरत्वरूपनाधादेरसमाहभयेन यद्रूपावच्छिन्ने धर्मिणि यद्रूपावच्छिन्नप्रका
रतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वेन, प्रतिबन्धकता तद्रूप
विशिष्टे तद्रूपावच्छिन्नविशेषिततद्रूपावच्छिन्नरत्वरत्वं दोष इति विव
क्षाया असम्भवात् । अत्र साधननिष्ठमभ्याभाववदृष्टित्वादेरिव
साध्याभाववदृष्टिसाधनादेरपि दोषत्वे शक्तिविरहात् एतावानायासो
ऽनर्थक इत्यस्वरस काश्चिदित्युक्त्या सूचित ।

यथाव्याख्यातलक्षणस्य यथाश्रुताथे ‘निर्वद्धि पर्वतो वह्निमा’
नित्यादौ प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टविशेष्यकप्रकृतमायतावच्छेदकाव
च्छिन्नप्रकारकानुमितेरमिद्वयाऽप्यापि दर्शयिष्यते । तत्र विशि
ष्य पक्षतावच्छेदकाद्यप्रवेशेनाप्रसिद्धि, अतस्तान्निवेशनप्रयोजनमाह अथे
ति । पर्वतादेः काश्चनमयत्वाविरह इत्यादौ सर्वत्र न दोष इति
सम्बध्यते । तथाच पक्षतावच्छेदकाप्रवेशो पूर्वोक्तयुक्त्या असम्भन,
अत यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नपक्षना यहेतुःकानुमितिमामान्यप्रतिबन्धकत्वमेव

[दी] हेतुत्वे पर्वतादे काञ्चनमयत्वविरहो हृदस्य वह्निधूमशून्यत्वं पर्वतस्य महानसीयवह्निधूमविरहित्व प्रमेयत्वस्य केवलधूमस्य वा वह्निव्यभिचारो विशिष्टस्य धुमस्य वा

निवेश्यमिति पर्वतो वह्निनानित्यादौ पर्वतनिष्ठकाञ्चनमयत्वाभावादाव-
तिप्रसङ्ग , तस्यापि काञ्चनमयत्वाद्रिसहितपर्वतत्वादिरूपयत्किञ्चिद्धर्माव-
च्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वादिति भाव ।
आदिपद वस्त्वन्तरसग्राहम् ।

प्रकृतानुमित्यविषयपदार्थाभावेऽतिव्याप्तिं [सूचयित्वा तद्विषयसा-
ध्याभावे वा सूचयति—हृदस्ये ति । हृदनिष्ठवाहिशून्यत्व धूमशून्यत्व
चेत्यर्थ । हृदनिष्ठासाध्याभावेऽतिव्याप्तिसूचनञ्च प्रकृतपक्षतावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रकृतपक्षरूपसमुदायदलस्यैवानिवेशे बोध्यम् । महा-
नसीये ति । महानसीयवह्न्यभावो महानसीयधूमाभावश्चेत्यर्थ ।
अत्रातिव्याप्तिसूचनञ्च प्रकृतसाध्यतावच्छेदक प्रकृतहेतुतावच्छेदकयोर-
निवेशे बोध्यम् । इदमुपलक्षणम् , साध्यहेत्वोरनिवेशेऽपि जलत्वा-
भावादावतिव्याप्तिर्बोध्यम् । प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुकत्वानि-
वेशे पक्षधर्मताज्ञानप्रतिबन्धकतामादायातिप्रसङ्ग सूचयित्वा व्याप्तिज्ञा-
नप्रतिबन्धकतामादायातिप्रसङ्ग सूचयति—प्रमेयत्वस्ये ति । वह्नि-
व्यभिचार इत्यनेनान्वय । अत्रातिव्याप्तिस्तादृशसमुदायदलस्यैवा-
ऽनिवेशे बोध्या ।

प्रकृतहेतुकत्व निवेश्यापि एतदोपस्य शक्यवारणतया हेतुताव-
च्छेदकनिवेशाय आह—केवलधूमस्ये ति । वह्निशून्यदेशान्तरवृत्ति-
धूमव्यक्तित्वावर्तकविशेषणानवच्छिन्नस्येत्यर्थ । साध्यतावच्छेदका-
निवेशे पूर्वं साध्यवत्ताज्ञानविराधिन्यातिव्याप्तिं दर्शिता , इदानीं

[दी] पर्वतीयवह्निव्यभिचारो न दोष । न वा तत्सम्बन्धेन तत्र तस्य हेतोर्दुष्टत्वम्, अतस्तद्धर्मावच्छिन्नतत्पक्षकतद्धर्मावच्छिन्नतत्साध्यकतद्धर्मावच्छिन्नतद्धेतुकानुमितिप्रतिबन्धकत्व वाच्यम् ; तथा च निर्वह्नि पर्वतो वह्निमान् पर्वतावृत्तिवह्निमान् वा

व्याप्तिज्ञानविरोधिन्यतिव्याप्तिं दर्शयति-विशिष्टधूमस्य वा पर्वतीयवह्निव्यभिचार इति । दोषलक्षण इव दुष्टलक्षणेऽपि पक्षतावच्छेदकादिनिवेशस्य आवश्यकता दर्शयति-न वा तत्सम्बन्धेनेति । तत्र-पर्वतत्वावच्छिन्ने वह्नित्वावच्छिन्नसाधने । तस्य-विशिष्टधूमत्वावच्छिन्नस्य । पक्षादौ पक्षतावच्छेदकादेर्यादृशसम्बन्धेन विशेषणत्व यत्राभिमतम्, तत्र तत्सम्बन्धेन तदवच्छिन्नत्व निवेश्यमिति सूत्रयितु तत्पक्षके त्युक्तम् । पक्षतावच्छेदकादिनिवेशे पक्षादिनिवेशस्याप्रयोजकत्वात् । वाच्यम्-तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकदोषलक्षणे निवेशनीयम् ।

तथाचेति । 'निर्वह्नि पर्वतो वह्निमा' नित्यत्र च पक्षतावच्छेदकनिर्वह्निव्यभिचारिणो वह्निवैशिष्ट्यावगाहित्वमनुमितेर्न सम्भवति, स्वविरोधिधर्मधर्मितावच्छेदकस्वप्रकारकानाहार्यज्ञानस्यानभ्युपगमात् । 'पर्वत पर्वतावृत्तिवह्निमा' नित्यत्र पर्वतावृत्तिव्यभिचारिणो पर्वतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकत्वमनुमितेर्न सम्भवति, स्वस्मिन् स्वावृत्तित्वावच्छिन्नप्रकारकानाहार्यज्ञानस्याननुमायिकत्वात् । एवं 'पर्वतो वह्निमान् वह्निव्यभिचारिण' इत्यत्र वह्निव्यभिचारित्वरूपहेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने वह्निव्यभिचारित्ववैशिष्ट्यावगाहित्वमनुमितौ न सम्भवति, पूर्वोक्तयुक्ते, 'पर्वतो वह्निमान् पर्वतावृत्ते' नित्यत्र पर्वते पर्वतावृत्तिव्यभिचारिरूपहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वानुमिते सम्भवति, उक्तयुक्तेरिति । यथा विवक्षितानुमित्यप्रसिद्धिप्रयोजकभेदेन नानास्थलेऽव्याप्तिकथनम् ।

[दी] तद्यमिचारिण पर्वतानृत्तेर्जा धर्मादित्यादौ न कोऽपि हेत्वाभास-
 स्यात् तादृशानुमितेरेप्रसिद्धत्वादिति । अत्र वदन्ति, -यद्विषय-
 निश्चयस्य विगेषिविषयतामयुक्तस्तदुत्तरमनुमितावनाहार्यमानसज्ञाने
 वा पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदकाविशिष्टसाध्यवशिष्टा
 वगाहित्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यनिरपित्त्याप्तिविशिष्ट-
 हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमत्त्वावगाहित्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेक तत्त्व
 हेतुदोषत्वम् ॥

न कोऽपि हेत्वाभासस्स्यादिति । तथा चाऽप्यर्थरूप-
 निग्रहस्थानसत्त्वेन तथा प्रयोक्तुर्निग्रहोपपत्तापि निर्देष्ट्वेन परंते
 वहे साधने धूमो दुष्ट इत्यादिव्यवहारो दुष्पपाद इति भाव ।
 तादृशानुमिते -तथाविधविवक्षितानुमिते । अप्रसिद्धत्वा दिति ।
 आहार्यपरोक्षज्ञानानुपगमादिति भाव । यद्विषयकनिश्चयस्येति ।
 यद्गुणवच्छिन्नविषयनिश्चयस्येति । उत्तरपदम्योत्तरकालीनार्थकतया
 तद्गुणर मिति वातूनस्थाप्यानुमितिरूपनिधाविशेषणम्, अतो द्वि-
 तीया । अभिमकल्पे तादृशज्ञानरूपक्रियाविशेषणम्, अत एव ज्ञान
 पदमपि सार्थकम्, तत्त्व च तादृशनिश्चयपरामर्शम्, उत्तरपद च
 अन्यवहितोत्तरार्थकम् । “ कालाध्वनोरत्यन्तसयोगे ” इत्यनेन द्वि-
 तीया । अधिकरणे उत्तरपदम्योत्तरकालपरत्वादिति तु न गुक्तम् ।
 व्यापनत्वात्मकस्यात्यन्तसयोगस्य प्रकृतोऽविवक्षितत्वात् । अनुमितौ
 अनुमितिसामान्ये । द्वयोर्व्यतिरेक इति मन्व्यम् । तत्त्वम्-तद्गुण
 वच्छिन्नत्वम् ।

अत्र च तन्ज्ञानानन्तरमाननिष्ठतादृशोभयाभावे तन्तन्निवृत्त्या
 एव विरोधिविषयिताया प्रयोजनत्वाद्विरोधिविषयिताया तादृशनिश्च-
 यीयत्वमथन स्वरूपसमीचीनमात्रम्, न तु लक्षणपदम् तथा च यद्-

यावच्छिन्नविषयकनिश्चयावहितोत्तरानुमितिसामान्यस्य विरोधिविषयिताप्रयुक्तोभयाभाववत्त्व तादृशरूपावच्छिन्नत्व दोषत्वमिति समुदितार्थ । वह्न्यभावविशिष्टहृदत्वावच्छिन्नविषयकनिश्चयानन्तर ' हृदो वह्निमान् वह्निस्याप्यधूमवाश्चे ' त्याकारकानुमिते कदाप्यनुत्पत्त्या घटाद्यनुमितय एव तादृशनिश्चयान्वयवर्तितोत्तरानुमितिसामान्यान्तर्गता , तासु च हृदत्वादिविशिष्टे यद्वह्नित्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वम् वह्नित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिते प्राप्तिवैशिष्ट्यधूमत्वाद्यवच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वञ्च तदुभयाभाववत्त्वमन्तमेव । तत्र तादृशनिश्चयवैरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वमपि , स्वनिष्ठप्रतिपत्तिरूपताच्छेदकधर्मव्यस्वानन्तरोत्पन्नज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धयतावच्छेदकधर्माभावप्रयोजनत्वात् । हृदत्वविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वविशिष्टपद्वारितापटितधर्मावच्छिन्नप्रतिपत्त्यन्तानिरूपितप्रतिबन्धनतावच्छेदकीभूताया हृदत्वावच्छिन्नविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नाभावीयप्रकारितायास्तादृशवह्नित्वविशिष्टप्रकारकत्वघटितोभयाभावे तथात्वात् । न च तादृशविशिष्टप्रकारकत्वमात्रं विपरीतनिश्चयप्रतिपत्त्यतावच्छेदकम् अपि तु तादृशोपेतानाहार्यज्ञानत्वम्, तत्कथं तत्पदारब्धत्वाभावस्य तथाविधविरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वमिति वाच्यम् , विशिष्टाभावयोजकस्य विशेष्यवशिष्टविशेषगभावप्रयोजकत्वात् अनाहार्यज्ञानत्वाद्याश्रयानुमित्यादिनिष्ठतादृशविशिष्टप्रकारकत्वाभावस्य विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वाक्षेपरिति ' हृदो वह्निमान् धूमा ' दित्यादौ वह्न्यभावादिविशिष्टहृदत्वावच्छिन्ने लक्षणसमन्वय ।

' निर्वह्नि पर्वतो वह्निमा ' नित्यादौ तादृशानुमितेरप्रसिद्धावपि वह्नित्वपर्वतादिरूपाश्रयासिद्ध्यादिविषयकनिश्चयानन्तरप्रसिद्धघटाद्यनुमितिषु अन्यत्र प्रसिद्धगक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयकत्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रकारकत्वघटितोभयाभावप्रत्वमक्षतमेवेति तत्र लक्षणसमन्वय । न चाहार्यज्ञाननाप्रे प्रसिद्धस्य निर्गमिपर्वतत्वावच्छिन्न

विशेष्यवृद्धिप्रकारकज्ञानत्वस्य विरोधिविषयज्ञानप्रतिपक्षतानवच्छेदक
 तथा तादृशधर्मावच्छिन्ने बह्यादिप्रकारकत्वस्याभावे विरोधिविषयिता
 प्रयुक्तत्वमप्रामाणिकमिति वाच्यम्, तादृशज्ञानत्वस्य प्रतिपक्षतानव
 च्छेदकत्वेऽपि तद्व्यापकस्य पर्वतत्वावच्छिन्ने बह्विधावच्छिन्नाभावप्रकारक
 ज्ञानत्वस्यैव बह्विविशिष्टपर्वतविषयकज्ञानप्रतिपक्षतावच्छेदकतया व्या
 पकाभावप्रयोजकस्य सुतरा व्याप्याभावप्रयोजकतया तादृशविशिष्ट
 विशेष्यकत्वावच्छिन्नबह्यादिप्रकारकत्वाभावस्य तादृशदोषविषयिताप्रयुक्त
 त्वास्यावश्यकत्वात् ।

न च विरोधिशानासत्त्वेऽपि ' निर्वाह पर्वतो बहिमा ' निति
 ज्ञानस्यानाहार्यस्यानुत्पत्त्या इच्छाघटिततादृशाहार्यज्ञानसामान्यभावस्यैव
 निर्वाहित्वादिविशिष्टे बह्यादिवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावप्रयोजकत्व न तु
 विरोधिविषयकत्वस्य, क्वचिदप्यकलसत्त्वादिति वाच्यम्, अभावाधि
 करणतायामेव विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वस्य निवेश्यतया अधिकरणता
 नाज्ञाभावाभेदेऽप्यधिकरणभेदेन भिन्नतया विरोधिज्ञानानन्तरोत्पन्नज्ञाने
 तादृशवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणताया विनिगमनाविरहेण पूर्व
 ज्ञानीयविरोधिविषयिताया अपि प्रयोजकत्वात् । यद्विषयिताप्रयुक्त
 स्तादृशोभयाभावस्तत्त्वमिति एतावन्मात्रे कृते, ' हृदो बह्यभावचा '
 नित्यादिज्ञानीयबह्यभावादिविशिष्टहृदादिविषयताया इव तदन्त
 पातिवह्यभावत्वादिविशिष्टविषयताया अपि प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ
 प्रविष्टतया प्रतिपक्षतावच्छेदकस्य हृदत्वादिविशिष्टे बह्यादिवैशिष्ट्या
 वगाहित्वस्य विरहप्रयोजकतया बाधाघेनदेशे बह्यभावादिरूपविशिष्टे
 ऽतिव्याप्तिरिति यद्विषयकनिश्चयान्वयहितोचरानुमितिसामान्यस्य विरो
 धिविषयिताप्रयुक्तोभयाभावस्य निवेशितम् ।

न च यादृशविशिष्टविषयितासामान्यप्रयुक्तस्तादृशोभयाभाव

सत्त्वमित्येव सम्पर्क, हृदत्वादिविशिष्टविषयतासामान्यान्तर्गतायां 'हृद' इत्यादिजानीय विषयतायामुभयाभावप्रयोजकत्वासत्त्वादतिव्याप्तेरनवकाशादिति वाच्यम्; 'पापाणमयो न वह्निमा' नित्यादिज्ञानविशिष्टस्य 'पर्वत पापाणमय' इति ज्ञानस्य पर्वतो वह्निमानितिज्ञानप्रतिबन्धकतया ज्ञानभेदेन विषयिताभेदाभावात्पापाणमयत्वविशिष्टपर्वतादिविषयितासामान्यस्यैवोभयाभावप्रयोजकत्वात् पापाणमयत्वविशिष्टपर्वतादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् ।

हृदो वह्न्यभाववानित्यादि हृदादिविषयक निश्चयोत्तरोत्पन्न घटाद्यनुमितौ विरोधिविषयताप्रयुक्तोभयाभावसत्त्वात् केवलहृदादावतिव्याप्ति, अत सामान्यपद पूरितम् । तथा सति वह्न्यभावाद्यविषयकनिश्चयानन्तरोत्पन्नानुमितिसामान्यान्तर्गताया हृद इत्यादिनिश्चयानन्तरजात—'हृदो वह्निमान् वह्निन्याप्यधूमवाश्चे' त्याद्यनुमितौ विरोधिविषयताप्रयुक्ततादृशोभयाभावासत्त्वान्नातिव्याप्ति । केवलहृदत्वादिना वह्न्यभावविशिष्टवद्भृदादिविषयकनिश्चयानन्तरमुक्तसमूहालम्बनानुमित्युत्पत्त्या तादृशविशिष्टस्यापि दोषत्वानुपपत्ति, अतो यत्पद यद्द्रोषावच्छिन्नपरतयोपवर्णितम् । वह्न्यभावविशिष्टहृदादि विषयकस्य 'हृदो वह्निमान्ने' त्यादि ज्ञानस्यानन्तर तादृशसमूहालम्बनानुमित्युत्पत्त्या तद्दोषतादवस्थम्, अतो निश्चय इति । अनाहार्यापामाप्यज्ञानानास्कन्दितसंशयान्यज्ञानपरम्, तेनाहार्यापामाप्यज्ञानास्कन्दितज्ञानानन्तर तादृशानुमित्युत्पत्तावपि न क्षति । दोषविषयकनिश्चयनाशे सति तदनुमितेरुत्पत्त्या तद्दोषापत्ति, अतोऽव्यवधाननिवेश ।

एव दोषविषयकलोकिकनिश्चयाव्यवहितपूर्वमनुमित्युत्पत्तावपि तद्दोष, अत उत्तरे ति । तत्सामानाधिकरण्यामनुमितौ निवेश्यम्,

अतः एङ्गम्य वाधनिश्चयानन्तरमन्यस्यानुमित्युत्पत्तावपि न क्षति । वाधा-
दिनिश्चयानन्तर पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न
साध्यादिप्रकाररूपाहार्यस्य लौकिक प्रत्यक्षस्यचोत्पत्त्या तादृशज्ञान-
सामान्यमुपेक्षयानुमितिसामान्यनिवेशः । यत्र यत्पक्षकृतसाध्यकयद्वे-
तुकयाहशदोपविषयकनिश्चयानन्तरं कस्याप्यनुमितिर्न जाता तत्र
तादृशानुमितेरप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः , अतोऽनुमितिम्यलेऽनाहार्यदोषवि-
शेषाजन्यज्ञानं निवेश्य कल्पान्तरमाह-अनाहार्ये ति । तथा
च तादृशानुमित्यप्रसिद्धिर्यत्र तत्र तथाविधनानसोपनीतमानादिक
मादायैव लक्षण सङ्गमनीयमिति भावः ।

वाधादिनिश्चयानन्तरमाहार्यसाध्यादि प्रकारकप्रत्यभोत्पत्त्याऽसम्भ-
वोऽव्याप्तिर्वैल्यतोऽनाहार्ये ति । ‘ शङ्खो न पीत ’ इत्यादिनिश्च-
यानन्तर शङ्खादौ पीतत्वादिप्रकारकस्य दोषविशेषजन्य चाक्षुषादेर-
त्पत्त्या ‘ शङ्खः पीतः शङ्खत्वा ’ दित्यादिस्वलीयनाधादावव्याप्तिः ,
अतो मानसे ति । मानसपद दोषविशेषाजन्यज्ञानपरम् , तेन
‘ नाह गौर ’ इत्यादिनिश्चयानन्तर मिथ्याज्ञानजन्ययासनादिरूप
दोषविशेषजन्यस्याऽऽत्मनिर्दोष्य-गौरत्वादिप्रकारक मानसभ्योत्पत्तावपि-
‘ अह गौर आत्मत्वा ’ दित्यादिस्वर्णयनाधादां नाव्याप्तिः ।
एतेन यादृशपक्षसाध्यहेतुकस्वले यद्दोषविषयकनिश्चयानन्तर विरो-
धिसामग्र्यादिवशेन मानसज्ञान कदापि न जातं तत्राव्याप्ति-
रित्यपि निरस्तम् । तत्राप्यनुमिति शब्दचोवादिक्मादाय लक्षण-
गमनसम्भवात् । पक्षतावच्छेदकेत्यादिदलद्वयनिवेशयामृति पूर्वरीत्या
बोध्या । विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वनिर्गमन प्रयोजन स्वयमेवाग्रे
वक्ष्यति । यत्र विषयविशेषे समूहात्मन्यज्ञान न कस्यापि जातं
तत्र पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वनिशिष्टसाध्यव्या-
प्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वभावस्वरूपविशिष्टाभावाप्रसिद्धिः , अतो विशि-

घाभावमुपेक्ष्य उभयाभावनियेन कृत । तादृशोभयाभावप्रयोजकवि-
रोधिरिपयतावच्च यद्रूपविशिष्टविपयिताव्याप्त तद्रूपावच्छिन्नत्व दोषत्व
मित्यस्य सम्यक्त्वेऽपि यथासक्तिवेशे न वैयर्थ्यम् ।

[अधिक वाचित्वाच्च पाठ ।]

[मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिवारणाय यथाश्रुतविशिष्टान्तरापाटितत्व
नियेने उपदर्शित व्यभिचार घटित वाधाद्यव्यभिचिरिति विशिष्टान्तर
विपयित्वाप्रयोज्य स्वविपयताप्रयोज्य तादृशोभयाभावप्रयोजनभावा
धिकरणतादररूप तादृशविशेषण निवेश्यम्, मेयत्वविशिष्टव्यभि
चारादिप्रयोज्याया उक्ते-ग्याभावप्रयोजन-याप्त्याद्यगाहित्वाभाववताया
शुद्ध-व्यभिचारादिविपयताप्रयोज्यत्वनियमेन मेयत्वविशिष्ट-व्यभिचारद्वौ
न विशिष्टान्तरविपयताप्रयोज्य स्वविपयताप्रयोज्यनिरुक्तोभयाभाव
प्रयोजनभावाधिकरणताकत्वमिति नातिप्रसङ्ग । उपदर्शितव्यभि
चारादिवदितवाधादिविपयताप्रयोज्याया पथे गान्ना यदगाहित्वा
भावाधिकरणतायास्तद्वदक व्यभिचारादि विपयित्वाप्रयो-प्रतया तस
ग्रह । न च विशिष्टपक्षे विशिष्टसा यवत्प्रसङ्गप्रतिबन्धक-
तावच्छेदिकायाम्तादृशवाधादिविपयितान्त पाति व्यभिचारादिविपयिताया
अपि तादृशनाधादिविपयिताप्रयोज्याया विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यरे-
गिन्वावगाहित्वाभावाधिकरणताया प्रयोनस्तया तादृशनाधादिर्दु-
स्तग्रह इति वाच्यम्, यद्विशिष्टद्विशिष्टान्तरविपयितात्व-नापक
रूपावच्छिन्नाप्रयोज्यतानिवेशेन तन्मग्रह सम्भवात् । व्यभिचारादि-
विपयिताया वाधादिविपयितान्त पाति विपयितमानवृत्तिरूपेणैव उप-
दर्शित साध्यवत्तानानप्रतिबन्धनतावच्छेदस्तया तेनैव रूपेण तादृशना-
ध्यावगाहिताविरत्त्वप्रयोजनत्वात्, तादृशम्य च वाधादिविपयितान्त
पातिव्यभिचारादिविपयितामाधारण व्यभिचारादिरूपाविशिष्टान्तरविपयिता-

त्वान्यापरुत्वात् तद्व्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वस्य उक्तनाधादिविषयिता
 प्रयोज्य—उक्तसाध्याद्यवगाहित्वाभाववत्तायामक्षतत्वात् । मेयत्वविशिष्ट-
 व्यभिचारादिविषयिताया येन रूपेण व्याप्त्यादिग्रहप्रतिबन्धता
 वच्छेदकत्व तद्रूपेण निरुक्तविषयितात्वव्यापकेन मेयत्वविशिष्टव्यभि-
 चारादिविषयितान्त पातित्यभिचारादिविषयिताया मेयत्वविशिष्टव्यभि-
 चारादिविषयिताप्रयोज्य व्याप्त्याद्यवगाहित्वाभाववत्ताया नियमत
 प्रयोजरत्वात्प्रतिप्रसङ्गावकाश । बाधसत्त्वादिपक्षादिविषयकज्ञानस्य नाना
 विधनाधादिविषयज्ञानस्य वा अनन्तर जानाया घटानुमितौ या बाधा
 द्विविषयिताप्रयोज्याभावाधिक्करणता तस्या विशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वे
 ऽपि स्वपूर्ववर्तिज्ञानीयविषयिताया एव स्वनिष्ठप्रतिबन्धतावच्छेदका
 भावाधिक्करणताप्रयोजरत्वात् एवंविधनाधादिमात्मानानन्तरजातज्ञाने
 या तत्तद्भाधादिविषयिताप्रयोज्याभावाधिक्करणता तस्या विशिष्टान्तरविषयि-
 त्वाप्रयोज्यतया बाधाशै रक्षणसमन्वय । व्यभिचारादिषट्ठितनाधादि
 विषयिताप्रयोज्याया दीधितिदुक्तोभयाभावाधिक्करणताया व्याप्त्याद्य
 वगाहित्वाविरहप्रयोज्यत्वेन यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयितात्प्रत्यपरुत्वा-
 वच्छिन्न तादृशनाधादिविषयितानन्त पातित्यभिचारादिविषयितासाधारण-
 व्यभिचारादिविषयितात्वावच्छिन्नप्रयोज्यत्वनिबन्धान् तत्प्रमाण्य तादृशो
 भयाभावप्रयोजरताभावाधिक्करणतापर्यन्त विवेक । तथा मति उप
 दाशोभयाभावाधिक्करणताया उक्तरूपावच्छिन्न व्यभिचारादिविषयिता
 प्रयोज्यत्वनिबन्धेऽपि तादृशाधिक्करणताप्रयोगेन साध्यादिमत्तनाध्या-
 भावाधिक्करणताया उक्तसाध्याद्यवगाहित्वाभाववत्ताप्रयोज्यत्वेन
 तादृशनाधादे सम्य इति दिर ।]

ननु 'वच्छिन्नत्व परतो दहनिगन् धूम दिग्दर्श
 पक्षतवच्छेदनिविष्टादनाध्यायपर्याया विशिष्टधमे दिग्दर्शनादिवि

[दी] पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यादिकञ्च वैज्ञानिकम्, न तु वास्तव
 आद्यम्,

शिष्ट्यावगाहित्वाप्रसिद्धिरित्याशयासिद्ध्यादावव्याप्तिरित्यत आह पक्ष-
 तावच्छेदके ति । आदिपदात् साध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यादिपरि-
 ग्रह । वैज्ञानिक मिति । तत्प्रकारेण जायमानत्वरूपमित्यर्थ ।
 तथा च पर्वतादे काञ्चनमयत्वादिवैशिष्ट्यस्य वास्तविकस्य विरहे
 ऽपि तेन रूपेण जायमानत्वमादाय लक्षणसमन्वय इति भाव ।

न च ' हृदो वह्न्यभाववा ' नित्यादिनिश्चयानन्तर जायमाने
 ' हृदो द्रव्य जलमयो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवाश्च ' इत्याद्या
 कारकसमूहालम्बने हृदत्वादिना जायमाने वह्न्यादिवैशिष्ट्यावगाहि
 त्वसत्त्वादसम्भव इति वाच्यम्, पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ना या
 पक्षनिष्ठविशेष्यता तन्निरूपिता या साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न साध्य
 प्रकारता, या च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नासाध्यप्रकारतानिरूपित
 व्याप्यत्वप्रकारतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुप्रकारता तत्प्रति
 योगित्वयोरवगाहितान्तद्वयेन विवक्षणात्, विशिष्टविषयाप्रसिद्धा
 वपि पर्वताद्यशे काञ्चनमयत्वाद्यवगाहिभ्रमविषयिताया व्यधिरणका
 ष्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नाया प्रसिद्ध्या लक्षणसमन्वयात् । व्याप्ति-
 प्रकारतास्वाने च निरूप्यनिरूपकभावापन्नव्याप्तिघटकतत्तत्पदार्थप्रका
 रता निवेशनीया, तेन ' धूमवान् वह्ने ' रित्यादौ वह्नि
 व्यापकधूमसामानाधिकरण्यादिरूपव्याप्तेरप्रसिद्धावपि न सति ।

न च ' व्याप्तिपदेनान्ययव्याप्तिश्चेद्विवक्ष्यते ' तदा व्यतिरेक
 व्याप्तिज्ञानविरोधिनि साध्यादिनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वादिरूपानुपसंहारित्वे
 ऽव्याप्ति तादृशज्ञानन्यान्वयव्याप्तिज्ञानाविरोधित्वात् । व्यतिरेकव्याप्ति

[दी] व्यासिध्व-अन्वयतो व्यतिरेकतश्च वाच्या, नादशात्रगाहित्व
प्रमिद्धि आहार्यज्ञान एवाऽभ्युत्तया, अनन्वयगतिरुत्तात् ।
एवञ्च यन्तुमात्रनिश्चयानन्तरं निर्वादितादिविशिष्टवद्गम्येति न
क्षति, तस्य विरोधनिषयकत्वात् ।

विषये च हेतुनिष्ठगात्राभासदृष्टिः समाश्रयतावच्छेदनिष्ठहेतुस
मानाधिहरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादावव्याप्ति तज्ज्ञानस्य
प्राप्ताभावाद्यनवगाहितया व्यतिरेकं यातिज्ञानविरोधिचे मानाभावात्, अत
आह-व्याप्तश्च तत् । अन्वयत-अन्वयनिष्पिता, प्रकृतहेतु
निष्ठा प्रकृतसाध्यानरूपतात् यावत् । सा चात्र ताभ्यामन्यो वा ।
यभेदेन भिन्ना अव्यभिचारतयापत्रसामानाधिकरण्यारूपा नानामध्व
प्राप्ता, अतोऽस्त्यन्ताभागादिगमव्याप्तज्ञाने अन्योन्याभावाद्यगर्भ
व्यभिचारज्ञानस्य व्यापकतानाने सात्याभासदृष्टिहेत्वादिज्ञानस्य
च प्राप्ताभावानवगाहितया अविरोधित्वेऽपि न क्षति । व्यतिरेकत
व्यतिरेकनिरूपिता, सा च माध्याभास्यापत्राभूताभावप्रतियोगित्वरूपा ।
वान्या-व्याप्तिपदेन विप्रक्षणीया । तथा च तत्तद्गतिप्रकारानि
रूपितहेतुनावच्छेदनावच्छिन्न प्रकारानुयोगित्वाभास एव
निवेशनीय इति भाव ।

ननु 'निर्वादि परतो वग्निमा' नित्यदा पक्षतावच्छे
दनिविशिष्टे पक्षे माश्रयतावच्छेदनिविशिष्टभेदविशिष्टात्रगाहित्वमेवापसिद्धमिति
कथं लक्षणमन्यय ? उच्यते आह-तादशात्रगाहित्वप्रमिद्धि
गिति । आहार्यज्ञान एवेति । निर्वाहित्वविशिष्टपरतो बह्विप्रत्यक्ष
जायतामित्याद्याकारधेच्छानन्यप्रत्यक्ष एव इत्यर्थ ।

विरोधिविपरिता प्रयुक्तयनिषेधन प्रयोजन माह-एवञ्चेति ।

[टी] एव साध्यनिश्चयोत्तर तन्व्याऽननुमितावपि, मानस ज्ञाना-
ऽपिरोधित्वाच्च ।

विरोधिविषयिताप्रयुक्तवनिप्रेक्षणे च इत्यर्थः । न क्षति-
न 'निर्वह्नि पर्वतो वह्निमा' नित्यादा घटादा अतिन्यासि ।
तस्य-घटादिनिश्चयस्य । विरोधविषयत्वात्-स्वानन्तरानुमिति
सामान्यनिष्ठतादृशोभयाभावप्रयोजकविरोधिविषयितान्त्वविरहात् । य
ह्निमत्पर्वतादिविषयसममूहात्मनात्मकघटादि निश्चयान्तरजातज्ञान
निष्ठतादृशोभयाभाववत्त्वस्य तन्नूतनीयविरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वेऽपि
घटादिनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमिति सामान्यान्तर्गत समूहात्मनात्म
कघटादिनिश्चयान्तरवहितोत्तरानुमितौ विरोधिविषयिताप्रयुक्तोभयाभाव
वत्त्वविरहात्वातिव्याप्तिरिति भावः ।

देऽपि पक्षाद्ये माध्याये वा अधिष्ठावगाहिन्या अनुमिते साध्यधर्मिता-
वच्छेदकान्यधिधेयकानुमिते. साध्यावच्छिन्नपक्षविधेयकानुमितेश्चोत्प-
त्त्या तत्रोभयाभावामत्त्वादपि नातिप्रसंगप्रगक्तिरिति वाच्यम्,
यत्र विषयविशेषे मिषाधायपानलात्मिद् युत्तर तादृशानुमिति कदाचिदपि
न जाता तत्रैवातिव्याप्ते सम्भवात् । द्वितीयरूपे विषयितामात्र
निवेद्यम्, न तु विरोधिविषयितापर्यन्तमित्याशयेनाह-मानसज्ञाने
ति । साध्यनिश्चयस्येत्यादि । उभयाभावघटितलक्षणे प्रमेयत्वविशिष्टव्यभि-
चारादिवारणाय यथाश्रुतविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशे उपदर्शितयभिचार
घटितनाधादावव्याप्त्या विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यत्वविषयिताप्रयोज्य
तादृशोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणताकत्वरूप तादृशविशेषण निवे-
द्यम्, प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयिताप्रयोज्याया उत्तोभयाभाव-
प्रयोजकव्याप्त्याद्यवगाहित्वाभाववताया शुद्धव्यभिचारादि विषयि-
ताप्रयोज्यत्वनियमेन न प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ विशिष्टान्तर
विषयित्वाप्रयोज्यत्वविषयिताप्रयोज्यनिरत्तोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकर-
णताकत्वमिति नातिप्रसंग । उपदर्शितयभिचारादिघटितनाधादि
विषयिताप्रयोज्याया पक्षे साध्यावगाहित्वाभावाधिकरणताया स्तद्घ-
टकव्यभिचारादिविषयित्वाप्रयोज्यत्वेन तत्सग्रह- ।

न च विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवत्ताग्रहप्रतिबन्धनतावच्छेदि-
काया स्तादृशनाधादिविषयितान्त पातियभिचारादिविषयिताया अपि
तादृशनाधादिविषयिताप्रयोज्याया विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवैशिष्ट्या
वगाहित्वाद्यभावाधिकरणताया प्रयोजकतया तादृशनाधाद्यसग्रह इति
वाच्यम्, यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापनरूपावच्छिन्नाप्रयोज्य
त्वनिवेशेन तत्सग्रहसम्भवात् व्यभिचारादि विषयिताया नाधादि
विषयितान्त पाति विषयितामात्रवृत्तिरूपेणोपदर्शितसाध्यवत्ताग्रहप्रति-
बन्धकतावच्छेदकतया तेनैव रूपेण तादृशसाध्यावगाहिताविगृह्यता

प्रयोजनत्वात् तादृशस्य च रूपस्य बाधादिविषयितानन्त प्रातिज्यभि-
 चारादिविषयितासाधारण्यविचारादिरूपविशिष्टविषयितात्वाव्यापकत्वात्
 तद्व्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वस्योक्तबाधादिविषयिताप्रयोज्योक्तसाध्याद्य-
 वगाहित्वाभाववत्तायामक्षतत्वात् प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयिता-
 रा येन रूपेण न्याप्त्यादिग्रहप्रतिन्यक्तावच्छेदकता तद्रूपेण
 निरक्तविषयितात्वव्यापकेन प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयितान्त,
 प्रातिज्यविचारादिविषयिताया प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयिताप्रयो-
 ज्यन्याप्त्याद्यवगाहित्वाभाववत्ताया नियमत प्रयोजकत्वात्तातिभसज्ञावकाश ।
 वास्तव्यतिपक्षादिविषयकज्ञानस्य नानाविधबाधादिविषयकज्ञानस्य चान्तर
 जायमानायां घटाद्यनुमितौ बाधादिविषयिताप्रयोज्या या अभावाधिकरणता
 तस्या विशिष्टान्तरविषयिताप्रयोज्यत्वेपि स्वपूर्वधृतिज्ञानीयविरोधिविषयिताया
 एव स्तानिष्ठप्रतिन्यक्तावच्छेदकधर्माभावाधिकरणताप्रयोजकत्वात् एकैकवि-
 षयभाविमात्रज्ञानानन्तरजातज्ञाने या तद्वद्बाधादिविषयिताप्रयोज्या-
 वगाहित्वाभावाधिकरणता तस्या विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यता बाधादौ
 रक्षणसमन्वय ॥ व्यभिचारादिषट्तिवभादिविषयिताप्रयोज्याया
 दीधितिःकारोक्तोभयाभावाधिकरणताया व्याप्त्याद्यवगाहिताविरहप्रयोज्य-
 त्वेन यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकरूपावच्छिन्नतादृशबाधादिवि-
 षयितान्त प्रातिज्यविचारादिविषयिताप्रयोज्यत्वनियमा एव तत्सङ्ग
 हाय तादृशोभयाभावप्रयोजकभावाधिकरणतापर्यन्तनिवेश ॥ तथा
 सति दर्शितोभयाभावाधिकरणताया उक्तरूपावच्छिन्नव्यभिचारादि-
 विषयिताप्रयोज्यत्वनियमे ऽपि तादृशोभयाभावाधिकरणताप्रयोजकसा-
 ध्यादिमत्तावगाहित्वाभावाधिकरणताया उक्तरूपावच्छिन्नव्यभिचारादि-
 विषयित्वाप्रयोज्यत्वेन तादृशबाधादे स्तद्ग्रहः ॥ बाधादिविषयिता-
 प्रयोज्यस्य साध्यादिमत्तावगाहित्वाविरहस्य सत्प्रतिपक्षादिरूपविशि-
 ष्टान्तरविषयिताप्रयोज्यत्वनिश्चय एव सति उभयाभाव-

प्रयोजनाभावे विधिप्रान्तरविपयित्वाप्रयोज्यत्व मनिवेश्य तादृशाभावो-
धिकरणताया तनिवेश , तथा मति अधिकरणताया अधिकरणभेदेन
भिन्नतया पूर्ववृत्तित्वनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मत्वैव तदुत्तरोत्प-
निष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्माभावाधिकरणताप्रयोजकत्वैव बाधादिनिश्च-
यानन्तरोत्पन्नानुमितिनिष्ठसाध्यादिमत्तावगाहित्वाभावाधिकरणताया स-
प्रतिपक्षान्यादृशबाधादिविपयिताया अप्रयोजकत्वेन सामञ्जस्यात् ।

अथैतादृशोभयाभावघटितलक्षणकरणेऽपि केवलनिर्वहित्वादिपक्षता-
वच्छेदककवह्यादिसाध्यस्वरूपनिर्वहितिनिष्ठवह्यभावादिरूप बाधादिदोषे
ऽव्याप्ति , तादृशबाधादिज्ञानस्याप्रतिबन्धकतया तदीयविरोधिविपयिताया
तथाविधोभयाभावाप्रयोजकत्वात् , तस्य दोषत्वानुपपत्ते तत्र हेतो
दुष्टत्वव्यवहारानुपपत्ते । तत्रैष्टापतौ च निर्वहि पर्वतो वह्निमा-
नित्यादावपि तत्सम्भवेनैतादृशप्रयामवफल्यात् । न च तत्राभाववान्
बहिमानित्यनाहार्यज्ञानस्य प्रसिद्ध्या तत्प्रतिबन्धकीभूतम्याभाववाग्नि-
र्वहिरित्यादिज्ञानस्य विषय एव दोष इति वाच्यम् । अभाव-
वत्त्वसामानाधिकरण्येन निर्वहित्वग्रहस्य तादृशयद्विमत्त्वग्रहाविरोधित्वात् ।
अभाववत्त्वावच्छेदेन वःशादिमत्ताग्रहाविरोधित्वेऽपि तादृशवह्यदि-
मत्तावगाहित्वस्य वह्यभावादिमत्त्वस्य परतावच्छेदकविशिष्टे साध्य-
वैशिष्ट्यावगाहित्वाव्यापकतया तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकविपयि-
तायास्तथाविधोभयाभावाप्रयोजकत्वात् तद्विषयस्य दोषत्वानुपपत्ते । अभा-
ववत्त्वावच्छेदेन निर्वहित्वग्रहस्य भ्रमरूपतया तद्विषयविशिष्टम्येवाप्रसिद्धे ।
एव बहिमान् निर्वहिरित्यादिसत्त्वदीयोपे नितरामव्याप्ति , बहिमलिष्ठबहिम-
त्त्वादेरेव तत्र दोषत्वसम्भवात् तद्विषयज्ञानस्य कचिदपि प्रतिबन्धकत्वायो-
गात् । एवं यत्र निर्वहि पर्वतो वह्निमानित्यादो पर्वतत्वादिसामानाधिकर-
ण्येन वह्यभावादिमत्त्वस्य परतावच्छेदकघटकता तत्र पर्वतत्वा-
दिसामानाधिकरण्येन वह्यभावादिमत्त्व न दोष , विशिष्टप्राग्रहाद्यवि

शोधित्वेनाश्रयासिद्ध्यादिरूपतानुपपत्तेरुक्तरीत्येतल्लक्षणानाक्रान्तत्वाच्च । पर्व
 तत्वावच्छेदेन बह्व्यादिमत्त्वमप्रसिद्धम् , बहिःशून्यपर्वतादेरपि सत्त्वात् ।
 नापि पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन निर्वह्यपर्वतत्वावच्छेदेन वा बह्व्य
 भावादिमत्त्वरूपग्राहादिदोष , तज्ज्ञानस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टे
 साभ्यवैशिष्ट्यावगाहित्वव्यापकविपयिताघटितधर्मावच्छिन्नाप्रतिबन्धकतया
 सत्र लभणगमनायोगात् । नापि पर्वतत्वावच्छेदेन बह्व्यभावादिमत्त्वम् ,
 अप्रसिद्धत्वादिति तत्र न कोऽपि दोष स्यात् । यतु-प्रयुक्तत्व
 व्यापकत्वम् , यद्विषयकनिश्चयनिष्ठविरोधिविपयिताया उभयाभावयाप्य
 त्वञ्च साभ्यतादृशनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वसम्बन्धेन , तादृश
 सम्बन्धलाभायैव तदुत्तरमनुमितावित्युक्तम् , एवञ्च विरोधिविषयक
 यद्विषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वव्यापकतादृशोभयाभाव इति प
 र्यवसितम् । एवञ्च निर्वह्यैर्वह्यमानित्यादिस्थलीयग्राहादिविपयिताया
 स्वरूपसम्बन्धरूपोभयाभावप्रयोजकत्वासम्भवेऽपि निरुक्तोभयाभावप्रतियो
 गितावच्छेदककोटौ यद्रूपावच्छिन्नविशेष्यरूपद्रूपावच्छिन्नप्रकारत्व नि
 विष्ट तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यरूपद्रूपावच्छिन्नाभावतद्वाप्यान्यतरप्रकारक
 त्वस्यैव विरोधिविषयकत्वार्थकतया तत्र एतल्लक्षण सुसम्बन्धकमेव ,
 तादृशप्रयोजकत्वस्यानिवेशात् ।

न चेत् तत्र वस्तुमात्रेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारेव तादृशोभयाभावस्य
 विरोधिविषयकसमूहालम्बनरूपघटादिविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमिति
 त्वव्यापकताया असतत्वादिति वाच्यम् , विरोधिविपयितानतिरिक्तवृत्तिय-
 द्विपयिताशालिनिश्चयस्य निश्चयान्तेन विवक्षणात् घटादिविपयिताया
 स्तत्र निरुक्तविरोधिविपयितानतिरिक्तवृत्तित्वविरहात् । न चैव विरोधि
 विपयितानतिरिक्तवृत्तिस्यैव विपयिता तत्त्वमित्येतावर्तन सामञ्जस्ये
 शेषेष्वर्थमिति वाच्यम् , यत्र पर्वतत्वादिनामानाधिकरण्येन बह्व्यादे
 साध्यता तत्र पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन बह्व्यभावादिमत्त्वस्य

विपयिताया निरुक्तविरोधिविपयितानतिरिक्तवृत्तितया तत्रातिव्याप्तेर्वार-
कतया शेषसार्थक्यात् । तदुपादाने तादृशवह्यभावादिमत्त्वविपयक-
निश्चयानन्तरं पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन ब्रह्माधनुमित्युत्पत्त्या
तादृशानुमितौ तथाविधोभयसत्त्वेनातिव्याप्यनवकाशादिति—तत्तुच्छम् ;
- 'निर्वह्नि पर्वतो वह्निमा' नित्यादौ यत्र पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन
वह्यभावादेः पक्षतावच्छेदकघटकता तत्र पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन
ब्रह्मादिमत्त्वस्य विशिष्टपक्षग्रहाविरोधित्वेनाश्रयासिद्धयनात्मरूप्य हेत्वा-
भासान्तरताभयेनासम्भवद्वोपलक्षण (लक्ष्य) भावस्य निरुक्तविरोधि-
विपयितानतिरिक्तवृत्तिविपयिताकृतया अतिव्याप्तेस्तादृशोभयाभावप्रति-
योगितावच्छेदकगर्भे यद्रूपविशिष्टे येन सम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्न-
वैशिष्ट्यावगाहित्व निवेश्यते तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतत्संसर्गक तद्रूपा-
वच्छिन्नप्रकारकानुमितित्वावच्छिन्न निरूपिनप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व
रूपविरोधित्वस्य विपयिताया निवेशे तु शेषवैयर्थ्यम् , उक्तरीत्या
'निर्वह्निर्वह्निमा' नित्यादिम्वलीयद्रोपेऽप्यासिध् ।

यत्तु—पक्षतावच्छेदकविशिष्टे निरुक्तसाध्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहि-
निश्चयावृत्तिविपयितैव विरोधिविपयितापदार्थ , तथा च यन्निरूपित-
तादृशविपयिताशालिनिश्चयोत्तरानुमितित्वव्यापकोभयाभाव सत्त्वमिति
समुदितार्थः । निश्चयत्वञ्च विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावानापल-
विरोधिकोटिद्वयप्रकारकैरुभयविशेष्यकज्ञानान्यज्ञानत्वम्, कोटिद्वये विशेषण
विशेष्यतावच्छेदकभावानापन्ननिवेशात्—'निर्वह्नि पर्वतो वह्निमा'
नित्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यादिवैशिष्ट्यग्रहस्य एकत्र विरोधि-
द्वयप्रकारकत्वनियमेऽपि न तादृशवैशिष्ट्यावगाहिननिश्चयप्रसिद्धिः ।
यदीयविपयिता तादृगनिश्चयावृत्ति, तत्त्वमित्येतावति कृते 'ह्रदो वह्नि-
व्याप्यधूमवान्' इत्यादौ ह्रदादिनिष्ठवहन्यभावादिमत्त्वेऽप्यासि ,
वह्न्यादिव्याप्यवत्तानिश्चयस्यापि वह्न्यादिनिश्चयवत् कार्यमहभावेन

बहून्यभावादिग्रहविरोधित्वात् बहून्यभावादिमत्त्वविषयितायास्तादृशनिश्चयावृत्तित्वादिति न शेषवेयर्थमिति ,

तदपि न , ' वह्न्याप्यवान् वह्न्याप्यव्याप्यवाश्च हृदो बह्व्यभाववान् ' इत्येतादृशाहार्यज्ञानोपगमेन बह्व्यभावादिमत्त्वविषयिताया वह्न्याप्यादिमत्त्वनिश्चयवृत्तितया उक्तातिव्याप्यनवकाशेन शेषसार्थक्यानुपपत्ते । ' वह्निमान् वह्न्याप्यवाश्च हृदो बह्व्यभाववान् ' इत्येतादृशाहार्यसाध्यादिवेशिष्यनिश्चये हृदो वह्निमा' नित्यादिस्थलीयवाधादिविषयितासत्त्वेनासम्भवप्रसगाच्च । बह्व्यादिरूपधर्मितावच्छेदकानवच्छिन्नबह्व्यभावादिविशेषित हृदादिनिरूपितविषयिताया साध्यादिनिश्चयावृत्तिव्यतिरिक्तघटादिनिरूपिताया अपि दोषविषयित्वावच्छिन्नाया विषयिताया साध्यादिनिश्चयावृत्तितया घटादावुदासीनेऽतिव्याप्तेर्वारणाय यादृशविशिष्टविषयितासामान्य तादृशनिश्चयावृत्ति , तादृशविशिष्टनिरूपितविषयिताया एव त्रिगोधिविषयितेत्यनेन विरक्षणीयनयाऽप्रतीकारात् । अमान्यवृत्तियदीयविषयितासामान्य तादृशनिश्चयावृत्ति तदीयविषयिताया अवक्षणेन निर्वाहेऽपि विरोधियद्विषयिताशान्निध्योत्तरानुमितिमामान्ये द्वयोर्व्यतिरेक इत्यनभिधाय यद्विषयनिश्चयम्येत्यादिवक्त्राभिधानम्य ग्रन्थकाररीतविरुद्धत्वादिति ।

एतेन विषयिताया उभयाभावप्रयोजकत्वं तादृशोभयाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्रूपविशेषे येन सम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नवेशिष्यावगाहित्वात् तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यतत्त्वसर्गगतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वविशेषितेनानुमितित्वेनाऽनाहार्यलोकिरुसन्निरुपाद्यन्यज्ञानत्वेन वा अचच्छिन्ना या प्रतिनयता तन्निरूपितप्रतिग्रन्थकतावच्छेदकत्वम् , एवञ्च यादृशविशिष्टविषयिता निरुक्ततथाविधोभयाभाव-

प्रयोजकताश्रयस्तादृशत्वमेव लक्षणम्, विषयित्वादौ विरोधित्वादिक्र-
धनन्तु स्वरूपाख्यानमात्रमिति प्रलपितगप्यनादेयमेव । 'निर्वह्नि-
र्वह्निमान्' इत्यादिस्थलीयदोषस्य उक्तयुक्त्या दुस्मप्रहत्यादिति
चेत् ?

अत्र केचित्-काश्चिदित्यग्रिमरूप इवात्रापि रूपे न
दीधितिभृतां निर्भर, 'निर्वह्निर्वह्निमान्' इत्यादिस्थलीयदोषा
संप्रहेणाऽस्वरसस्याग्रिमरूपे काश्चिदित्यनेनेवात्रापि रूपे वदन्ती
त्यनेन सूचितत्वात् । निर्भरस्तु केचित्त्वि त्यादिकल्प एव,
अत एव तत्र प्रकर्षबोधनाय प्राहु रित्युक्तमित्याहु ।

परे तु-घटाभावादिधर्मितावच्छेदरूपवह्ययादिज्ञानप्रति तद्धर्मिता
वच्छेदकरवह्यभावादिमत्त्वज्ञानस्य प्रतिमन्धरूपे कल्पनीये धर्मिताव-
च्छेदकमेदेन तदकल्पनाप्रयुक्तलापवानुरोधेन धर्मितावच्छेदकधर्मानानि-
श्यानाहार्यवह्ययादिविशिष्टबुद्धित्ववह्यभावादिनिश्चयत्वाभ्या समानध-
र्मितावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्यैव प्रतिबन्धप्रतिमन्धरुभाव कल्पयते ;
एवञ्च तद्देशनिष्ठस्य पूर्ववृत्तिप्रतिमन्धकनिष्पितप्रतिमन्धरुतावच्छेदरु-
सम्बन्धस्य उत्तरवृत्तिनिष्ठ प्रतिमन्धतावच्छेदरुसम्बन्धेन तद्देशसम्ब-
न्धित्व प्रति प्रयोजकतया वह्यभावादिनिष्ठवह्यभावादिप्रकारकशा-
नीयधर्मितावच्छेदकतारय विषयितायास्तदुत्तरोत्पन्नानाहार्यवह्ययादिप्रका-
रकज्ञानस्य वह्यभावादिधर्मितावच्छेदरुत्वविरहप्रयोजकत्वात् वह्य-
भावादिविशिष्टे वह्ययादिशेषिष्ठ्यावगाहित्वविरहस्य वह्यभावादिधर्मि-
तावच्छेदकरवह्यभावादिप्रकारकनिश्चयविषयिताप्रयुक्तत्वमक्षतमेवेति ता-
दृशनिश्चयविषयस्य दोषत्वमन्याहतमेव । न च धर्मितावच्छेद-
कनिष्ठप्रत्यासत्त्या विपरीतज्ञानस्य प्रतिमन्धरूपे 'निर्वह्निविशेष्यकव-
ह्निज्ञान जायता' मित्यारारकेच्छाजन्यस्य 'निर्वह्निर्वह्निमान्',

[दी] तादृशपक्षे तादृशसाध्यवेशिष्यस्य तादृशसाध्यनिरूपित
यासिविशिष्टतात्तद्हेतुवेशिष्यस्य चागाहिनो ज्ञानस्य यद्विष-
यक ज्ञान विरोधिविषयक तत्त्वम्, तादृशज्ञानविरोधित्व वा
हेतुदोषत्वम् ।

घटाभाववाश्च वह्निमा' नित्याद्याशि-हार्यज्ञानस्य विपरीतनिश्चय
प्रतिबन्धतावच्छेदकानामान्ततया ' घटाभावमान् वह्नयभावया '
नित्यादिनिश्चयकाले तद्व्यापिच्छेदासत्त्वे ' घटाभावविशिष्टविशेष्यक
वह्निज्ञान जायता ' मित्याकारवेच्छा विनेव तादृशज्ञानापत्तिरिति
वाच्यम्, यत् सामान्यतो वह्नयादिज्ञानेच्छाविशिष्टान्यत्वरूपमना
हार्यत्व न प्रतिबन्धतावच्छेदककोटौ निवेशनीयम् किन्तुहार्यज्ञा-
नोपपत्त्यर्थं विशेष्यतानिष्ठ यत् स्वविषयतावच्छेदकत्व तदवच्छेद-
कतावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकवह्नयादिज्ञानेच्छाविरहस्य
या स्वाव्यवहितप्राम्क्षणावच्छिन्नाधिकरणता तद्विशिष्यमितावच्छेदक-
ताया एव प्रतिबन्धतावच्छेदकसम्बन्धस्वभुषेयते तादृशेच्छाविरहस्य
प्रतिबन्धकविशेषणत्वमेव वा विशेषगता विशेषधामतावच्छेदकता
सम्बन्ध घटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेनोपगन्तव्यम् उक्तस्थले च
घटाभावादो तादृशेच्छाविरहस्य सत्त्वात्त्रोक्तापत्ति अधिक्मन्यत्रानु-
सन्धेयमिति वदन्ति ।

' निर्वह्नि पर्यतो वह्निमा' नित्यादिस्वलीयदापसाधारण्याय
प्रकारान्तरेण लक्षण व्याचक्षाणाना केषाश्चिन्मतमाह-तादृशपक्ष
इति । पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्ष इत्यथ । तादृशसाध्ये ति ।
साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्ये त्यर्थ । तादृशहेत्विति ति । हेतु-
तावच्छेदकविशिष्टहेत्वित्यर्थ । ज्ञानस्य विरोधिविषयक यद्विष-
यक ज्ञानमिति योजना । ज्ञानम्-ज्ञानसामान्यम्, तेन घटादि

[दी] ज्ञानविरोधित्वञ्च तद्विषयविषयकग्रहविरोधिग्रहविषयत्तम् ।
एवविधैव रीतिरचरत्र सर्वत्र सत्यभिचारलक्षणादावनुमर्तयेत्यपि
कश्चित् ।

विषयकस्य कस्यचित् समूहात्मनस्य तादृशज्ञानविरोधिनाधादिविषयक
त्वेऽपि नातिप्रसङ्ग । स्वावच्छिन्नविषयकत्वन्यापकतादृशज्ञानविरोधि
विषयिताकधर्मवत्त्वमिति फलितोर्थ ।

अत्र च विषयितानिष्ठ स्वरूपमन्वन्धरूपतादृशज्ञानविषयविषयक-
ग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकतात्मकतादृशज्ञानविरोधित्वमेव निरपेक्षनीयम्,
न तु विषयनिष्ठ निर्वाच्य तादृशज्ञानविरोधित्वम्, तस्यैव लक्षणत्व-
सम्भवेन शेषैयर्थ्यप्रमत्तात् । विषयनिष्ठस्य निर्वाच्यतादृशज्ञानविरोधि-
त्वस्यैव तदपेक्षया लघुत्ववा तदेवाह तादृशज्ञानविरोधित्व वेति ।

तादृशज्ञानविरोधित्व यदि तादृशज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदक
स्वावच्छिन्नविषयिताकधर्मवत्त्व, तदा पूर्वनिरक्त यथाश्रुतमूलार्थ एव
पर्यवसानात् 'निर्वह्नि पर्वतो वह्निमान्' इत्यादिमन्त्रीयशेषायासि
तादवस्थ्यमिति तन्निर्वक्ति-ज्ञानविरोधित्वञ्चेति । तद्विषयविषयके
ति । तथा च 'निर्वह्नि पर्वतो वह्निमा' नित्यादौ तादृशज्ञान
विरोधिज्ञानाप्रसिद्धावपि तद्विषयविषयकस्य 'निर्वह्नि पर्वत' इत्यादि
ज्ञानस्य प्रतिबन्धक यद्वह्निमान् पर्वत इत्यादिज्ञान तद्विषयतामादायैव
वह्निमत्पर्वतादिरूपतत्सन्धीयाश्रयासिद्धान्तो लक्षणसमन्वय ।

अथ घटवद्भूतलादिरूपोदासीनपदार्थविषयकसमूहात्मनात्मक
पक्षतावच्छेदकस्वावच्छिन्नविषयिताकधर्मवत्त्वव्याप्यहेतुप्रकारज्ञानविषयक-
टवद्भूतलादिज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयघटाभाववद्भूतलादावतिव्याप्ति ।
स च पक्षतावच्छेदकस्वावच्छिन्नविषयिताकधर्मवत्त्ववच्छेदकविशिष्टमाध्यत

निरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकतावच्छिन्नहेतुप्रकारकग्रहत्वव्यापक-
विषयिताघटितधर्मवच्छिन्नप्रतिग्रह्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वा-
वच्छिन्नविषयताधर्मवत्त्वनिवेशान्न दोष, घटवद्भूतलादिविषयिताया-
स्तादृशग्रहत्वव्यापकत्वादिति वाच्यम्, यत पर्यताघशे वह्निमत्वाद्य-
नवगाहिनो 'निर्वह्नि पर्वत' इत्यादिज्ञानस्य या वह्निप्रकारकत्वाद्य-
निरूपिता निर्वह्नित्वादिप्रकारकतानिरूपितपर्यतादिविषयिता सैव
अनार्थत्वविशिष्टतया 'वाहमान् पर्वत' इत्यादिज्ञानप्रतिबन्धयता
वच्छेदिका, तस्याश्च 'निर्वह्नि पर्वतो वह्निमा' नित्याद्याकारका
हार्यज्ञानसाधारण्ये मानाभावात् आहार्यज्ञानसामान्यास्तादृशविषयिता
प्रयोनकत्वासिद्धे विपरीतज्ञानाभावघटितायास्तादृशविषयिताप्रयोजका
नार्थज्ञानसामान्याश्चाहार्यज्ञानाननकत्वात् तादृशग्रहत्वव्यापिका वह्नि-
मत्त्वादिप्रकारतानिरूपिततादृशपर्यतादिविषयिता सा च न प्रति-
बन्धनावच्छेदिका-इति निर्वह्नित्वादिप्रकारतानिरूपितपर्यतादिविषयिता
त्वेन 'निर्वह्नि पर्वत' इत्यादिज्ञानीयविषयितापि तथाविधग्रहत्व-
व्यापिनेति चेत्, तर्हि विषयितात्नादिना घटवद्भूतलादिविषयितानामपि
सद्व्यापकतया उदासीनपदार्थगारणमशक्यमिति चेत्,

मैवम्=यद्रूपावच्छिन्ने यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वत्वावच्छिन्न तादृश
ग्रहत्वव्यापक तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकग्रहत्वावच्छिन्न
प्रतिग्रह्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयिताक-
धर्मवत्त्वस्य विवक्षणीयतया सर्वसामञ्जस्यादिति दिक् ।

अत्र चाऽस्वरसमूचनाय कश्चिदिति । स चोक्तयुक्त्या 'निर्वह्नि-
वह्निमा' नित्यादिस्थलीयदोषासग्रहेण । न च धर्मितावच्छेदकत्व-
प्रत्यासत्त्या वह्निप्रकारकज्ञान प्रति वह्निभावप्रकारकज्ञानस्य प्रति-
बन्धकतामते 'निर्वह्निनिर्वह्निमा' नित्येतादृशज्ञानसमानाविषयकाना-

[दी] केचित्तु—यादृशपक्षस्यादृशसाध्यकयादृशहेतौ यावन्तौ दोषा सम्भजन्ति तावदन्यान्यत्वम् । एतन्मात्रदोषस्थले च तत्त्वमेव हेत्वाभासत्वम् । स च अतिरिक्त एवाऽन्योन्याभाव इति न प्रेयर्थ्यम् । पञ्चविधभेदोक्तिस्तु तत्सम्भजस्वलाभिप्रायेण, व्यभिचारादेः साध्यादिभेदनियन्त्रितत्वात्, शब्दाभेदमात्रम्य च अकिञ्चित्करत्वादिति प्राहुः ।

हार्य 'वह्निमा' नित्याकारज्ञानप्रतिबन्धनतामादाय लक्षसमन्वय (अत्रापि) सम्भजतीति वाच्यम्, तादृशमताश्रयणे 'पर्वतो वह्निमा' नित्यादौ वह्न्यभाववद्भेदादेर्दोषताप्रसङ्गात् ।

यादृशेति । सर्वत्र यद्रूपावच्छिन्नार्थकम् । तावदन्यान्यत्वमिति । यत्र यादृशपक्षसाध्यहेतुस्थले यादृशदोषज्ञानस्य प्रतिबन्धज्ञानप्रसिद्धयति, यथा 'निर्वह्नि पर्वतो वह्निमान् धूमा' दित्यादौ वह्निविशिष्टपर्वतादिभूषाश्रयासिद्धिधूमाभावविशिष्टनिर्वह्निपर्वतादिरूपस्वरूपासिद्ध्यादीनां ज्ञानस्य, तत्र तादृशदोषाणां ग्राह्याभावतद्याप्यरूपघटकभेदेन विशेषणविशेष्यभावभेदेन च विभिनानामनुगतेन विशिष्टपक्षे विशिष्टसाधनवेशिष्यग्रहविरोधित्वरूपासिद्धित्वादिनेव तावदन्यान्यत्वपटवभेदप्रतियोगिविधया निवेश, न तु वह्निविशिष्टपर्वतत्वनिर्धूमत्वविशिष्टनिर्वह्नित्वादिना, प्रयोजनविरहाद् । यत्स्वर्लीययादृशदोषविषयज्ञानम्य प्रतिबन्धज्ञानमप्रसिद्धम्, यथा 'निर्वह्निर्वह्निमा' नित्यादिस्वर्लीयस्य च बाधादेर्ज्ञानस्य, तत्स्वर्लीयदोषाणामनायत्या वह्न्यभावविशिष्टनिर्वह्नित्ववह्न्यभावव्याप्यविशिष्टनिर्वह्नित्वनिर्वह्निनिष्ठवह्न्यभावत्त निर्वह्निनिष्ठवह्न्यभावव्याप्यत्वादिना च अननुगतत्वरूपेण निवेश ।

अत्र च विशिष्टभिन्नमित्यन्य शुद्ध (विशेष्य) विशिष्टसाधा

रणतया ' सर्वमाकाशव ' दित्यादौ आकाशाभावादिविशिष्टसर्वादिरूप-
बाधादिभिन्नत्वस्याप्रसिद्धतया च तत्तद्विशिष्टनिरूपितविषयितान्यतम-
विषयितानिरूपकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वमेवाभिमतम् । अ-
यञ्च प्रकारो यादृशपक्षसाध्यहेतुकस्थले उक्तसमूहालम्बनानुमितेरप्रसिद्धि-
स्तत्रैवादरणीयः । यत्र तु तत्प्रसिद्धिस्तत्र लाघवात् यथाश्रुतमूललम्ब-
लक्षणमेव सार्धीयः , शब्दाभेदस्याकिञ्चित्करंतायाः स्वयमेव वक्ष्यमा-
णत्वादित्यवधेयम्- ।

यत्र चाश्रयासिद्ध्यादिरेकविध एव दोषः , प्रतिबन्धज्ञानञ्च
प्रसिद्धम् ' महानसत्ववान् पर्वतो वह्निमान् धूमा ' दित्यादौ, तत्र
विशिष्टपक्षग्रहविरोधित्वादिरूपाश्रयासिद्धित्वादेरेव दोषसामान्यलक्षण-
त्वमुचितम् , न तु महानसत्वाद्यभावविशिष्टपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नतादृशा-
भावव्याप्यविशिष्ट पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नादिभिन्नभिन्नत्वस्य निरुक्त समू-
हालम्बनानुमितिविरोधित्वस्य च गौरवादित्याशयेनाह-एकमात्रदोष-
स्थल इति । एकविध एव यत्र दोषस्तत्र ताद्विषयकज्ञानप्रतिबन्ध-
ज्ञानञ्च प्रसिद्धम् , तादृशदोषस्थल इत्यर्थः । तेन ग्राह्याभावत-
द्याप्यभेदेन विशेषणविशेष्यभावभेदेन च सर्वत्र दोषाणां नानात्व-
सम्भवात् एकमात्रदोषस्थलस्याप्रसिद्धत्वेऽपि (' पर्वतान्यः पर्वतो वह्नि-
मान् धूमा ' दित्यादावेकमात्रदोषस्थले ग्राह्याभावतद्व्याप्यरूपघटका-
दिभेदेन विभिन्नाश्रयासिद्ध्यादीनामनुगमकरूपाभावात्तावदन्यान्यत्वस्य
लक्षणताया आवश्यकत्वेऽपि च) न क्षतिः । तत्र च-तादृशत्वम् ;
निरुक्ताश्रयासिद्धित्वादिकमिति यावत् ।

इदमुपलक्षणम्=यत्र परामर्शविरोधिनो व्यभिचारविरोधासिद्ध-
यस्त्रयो दोषा न तु बाधप्रतिरोधौ ' पर्वतो वाह्निमान् हृदत्वा'
दित्यादौ , तत्र तादृशपरामर्शविरोधित्वमेव सामान्यलक्षणम् ; यत्र च

वाघप्रतिरोधाश्रयासिद्धशब्दयो दोषा न तु व्यभिचारविरोधौ
 ' हृदो वह्निमान् घूमात्, हृद' काञ्चनमयवह्निमान् घूमात्,
 काञ्चनमय हृदो वह्निमान् घूमात्, हृदो वह्निमान् काञ्चनमय
 घूमात् ' इत्यादौ, तत्र विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यसाधनयोर्विशिष्टा-
 'वगाहि यत् ज्ञान तद्विरोधित्वमेव तथा ; एव यत्र व्यभिचारा-
 सिद्धौ एव दोषी ' काञ्चनमय पर्वतो घूमवान् वह्ने ' रित्यादौ,
 तत्र विशिष्टपक्षविषयकव्याप्तिविशिष्टहेतुमहविरोधित्वादिषु तथेत्यपि
 बोध्यम् ।

ननु तत्तद्धर्मावच्छिन्नभिन्नमित्त्वरूपलक्षण घटक तत्तद्धर्माणां भा-
 गासिद्धतया हेत्वाभाससामान्ये इतरभेदाननुमापकत्वेऽपि व्यभिचारावा-
 रकतया तदितराश्वैयर्थ्यं मित्यत आह—स चे ति । स च
 जन्योन्याभावोऽतिरिक्त एवेति योजना । स च—तत्तद्धर्मावच्छिन्न
 प्रतियोगिताकभेदकूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकश्च । अतिरिक्त—तत्तद्ध-
 र्मातिरिक्त । तथा च धर्मभेदान्न वैयर्थ्यम्, तत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रति-
 योगिताकभेदमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावस्य स्वप्रतियोगिता-
 वच्छेदक्रीभूतभेदप्रतियोगितावच्छेदक तत्तद्धर्मस्वरूपत्वेऽपि तादृशभेद-
 कूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वस्य नानाधर्मेषु 'कल्पनापेक्षया तद्वि-
 शिष्टस्यैकस्यैव भेदस्य लाघवेन कल्पयितुं युक्तत्वादित्यभिप्रायः ।
 एतच्च यथाश्रुतानिप्रायेण । तत्तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितविषयितान्यतम
 विषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्य लक्षणत्वे त्वधिकरणविकासकतया
 (अधिकविरासकतया) विशेषणसार्थक्यमित्यवश्यम् ।

ननु साध्यादिभेदेन लक्षणभेदे ' हृदो वह्निमान् घूमा ' इत्या
 दित्यलीयलक्षणस्य पञ्चहेत्वाभाससाधारण्यासम्भवात् तादृशलक्षणा-
 क्रान्तानां पञ्चविधत्वोक्त्यसङ्गतिरित्यत आह—पञ्चविधभेदोक्तिस्त्वि

ति । पञ्चविधत्वोक्तिरित्यर्थः । तत्सम्भवस्थले' ति । यत्र पञ्चानामेव हेत्वाभासानां सम्भवः, 'गौरश्चो घटत्वा' दित्यादौ, तत्स्थलीयलक्षणाक्रान्तस्य पञ्चविधत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः ।

ननु एवं लक्षणाननुगमादितरमेदानुमाने भागासिद्धिरित्यत आह—
व्यभिचारादे रिति । साध्यादिभेदनियन्त्रितत्वात्—साध्यादिभेदत्रियन्त्रितलक्ष्यतावच्छेदकत्वात् । तथा च लक्षणस्येव लक्ष्यतावच्छेदकस्याप्यननुगमान्न भागासिद्धिरिति भावः ।

ननु एवमप्यनुगतोक्त्यसम्भवात् नायं प्रकारः सार्धायानित्यत आह—शब्दाभेदस्ये ति । इदं पुनरिहाधेवयम् । तावदन्यान्यत्वमितरभेदानुमापकमेव न तु दोषपदप्रवृत्तिनिमित्तम् ; तथा सति निर्वहित्वविशिष्टे वह्नेः साधने धूमो दुष्ट इत्यादौ दुष्टपदस्य वह्न्यभावविशिष्टनिर्वहित्वावच्छिन्नान्यतमवदर्थकतया “निर्वहित्वादिविशिष्टे वह्निसाधने” इत्यादेरनन्वितार्थकत्वप्रसङ्गात्, अप्रसिद्ध्या तस्य हेत्वन्वयिनिर्वहित्वविशिष्टविशेष्यकवह्न्यनुमितिप्रयोजकत्वार्थकत्वासम्भवात् ; किन्तु अभावप्रयोजकभ्रमान्यवृत्तिविषयतानिरूपकत्वादिकमेव तथा ; उक्तस्थले च प्रकारता प्रकारतानिरूपितव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारता च उभयमेव साधनपदार्थः । प्रकारतारूपतदर्थेऽपरतदर्थैकदेशव्याप्तिप्रकारतानिरूपकप्रकारतायाश्च पृथ्वन्तवह्निपदवाच्यस्य वह्निनिष्ठत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन साधनपदार्थप्रकारताद्वये च सप्तम्यन्तार्थं निर्वहित्वादिविशिष्टविशेष्यतायाश्च निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयः । साधनपदोत्तरसप्तम्या निरूपकत्वं द्वित्वञ्चार्थः । निरूपकत्वे च निरुक्तसाधनपदार्थयोः पृथगन्वयः ; तदन्वितनिरूपकत्वे द्वित्वान्वयः । द्वित्वान्वयितादृशनिरूपकत्वयोः दोषपदार्थघटकाभावे अन्वयः । तथा च निर्वहित्वविशिष्टविशेष्यतानिरूपितवह्निनिष्ठप्रकारतानिरूपक-

त्वस्य तादृशविशेष्यतानिरूपिता या वह्निप्रकारतानिरूपितव्याप्तिप्रकार-
 रतानिरूपितधूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारता तन्निरूपकत्वस्य च द्वयोरभाव-
 प्रयोजकअमान्यवृत्तिविपयितानिरूपकवानित्येवान्वयबोधः । प्रतिबन्धकी-
 भूतअमविपयितानिरूपकीभूताभावमादाय पर्वते वह्निसाधने धूमो दुष्ट
 इत्यादि प्रयोगवारणाय विपयितायां अमान्यवृत्तित्व निवेशितम् ।
 दोषघटककेवलसाध्यादौ दोषव्यवहाराभावात्, अत्राय दोष इत्यादौ
 स्वविपर्यकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमिति निष्ठतादृशोभयाभावाधिकरणता-
 त्वव्यापकविरोधिविपयिताप्रयोज्यताकधर्मवानेव दोषपदार्थ इति दिक् ॥

* इति हेत्वाभाससामान्यनिरुक्तौ द्वितीयलक्षणम् ॥ *

दशाविशेषे हेत्वोरेवाऽसाधारणसत्प्र-
तिपक्षयोराभासत्वात् तद्बुद्धेरप्यनु-
मितिप्रतिबन्धकत्वम् ।

[दी] स्यादेतत् ; ' शब्दोऽनित्यश्शब्दत्वा ' दित्यत्राऽसाधारण्ये
ऽव्याप्तिः ; सर्वसाध्यवद्यावृत्तेस्तत्राऽसत्वात् ।

॥ अथ दशाविशेषः ॥

असाधारण्यस्य पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभूताभावप्रति-
योगितात्मकस्य सत्प्रतिपक्षस्य च पक्षनिष्ठसाध्याभावव्याप्यवत्त्वरूपस्य
बुद्धेर्विरोधिविषयकतया साध्यवत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकत्वं निर्विवादमेव ।
एवञ्च तज्ज्ञानदशायां हेतोरनुमित्यजनकत्वात् तद्बुद्धेः प्रतिबन्धक-
त्वमावश्यकमित्येतादृशयथाश्रुतार्थपरस्य दशाविशेष इत्यादिमूलस्या-
ऽनुत्थितिः । अन्यथा साधारण्यादिज्ञानप्रतिबन्धकताया अपि व्यवस्थाप-
यितुमुचितत्वात्, अतस्तादृशमूलमन्यथा व्याख्यातुमवतरणिकामाह-
स्यादेत दिति । इत्यत्र असाधारण्ये—एतत्स्थलीयासाधारण्यरूपदोष-
प्रकारक हेतुविशेष्यकप्रमाविषये सर्वसाध्यवद्यावृत्तत्वात्मके । अव्याप्ति-
रिति । तद्विषयकत्वस्य निरुक्तानुमित्यप्रतिबन्धकहेत्वविषयकज्ञानसाधा-
रण्यतया तादृशप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादिति भावः ।

ननु केवलं सर्वसाध्यवद्यावृत्तत्वं न दोषः, अपि तु साधन
वृत्तित्वविशिष्टम्, तादृशविशिष्टविषयकत्वं तु न प्रतिबन्धकत्वातिरि-

[दी] एवम् 'शब्दोऽनित्यः कृतकत्वा' दित्यत्र सत्यति-
 पक्षे नित्यत्वव्याप्याद्रव्यद्रव्यत्वादावपि पक्षस्य तद्वत्त्वविरहा-
 दित्याशङ्का तयोरलक्ष्यत्वेन निराकुरुते-दशाविशेष इति ॥
 हेत्वोः=सद्वेतोः । असाधारणः पक्षमात्रवृत्तिः ॥ सन् प्रति-
 पक्षो विरोधिपरामर्शो यस्य स तथा । तयोः दशाविशेषे
 हेतौ सर्वसाध्यवद्यावृत्तत्वस्य, पक्षे साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्य च
 अमदशायाम् । आभासत्वात्,—अनुमित्यजनकत्वात् । तद्वबुद्धेः—
 हेत्वादौ साध्यवद्यावृत्तत्वादिबुद्धेः ।

कवृत्तित्यत आह—सर्वेति । तत्र—हेतौ । असत्त्वात्—अवृत्तेः-
 साध्यवति पक्षे हेतोर्वृत्तेरिति शेषः । तथा च तादृशविशिष्ट-
 स्याप्रसिद्धया तस्य दोषत्वासम्भवेन प्रसिद्धस्याविशिष्टसाध्यवद्यावृत्त-
 त्वस्यैव तत्र दोषताया आवश्यकत्वादिति भावः ।

अद्रव्यद्रव्यत्वादा विति । असमवेतद्रव्यत्वादावित्यर्थः ।
 असमवेतत्वस्य ध्वंससाधारणतया नित्यत्वव्याप्यत्वासम्भवाद्द्विशेष्यां-
 शनिवेशः । अप्यनन्तरमन्याप्तिरित्यनुपज्यते । तद्विषयकत्वस्य
 पक्षाविषयकज्ञानसाधारणतया प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादिति भावः ।

ननु केवलं नित्यत्वव्याप्याद्रव्यद्रव्यत्वादिकम् न तत्र दोषः,
 अपि तु पक्षनिष्ठतद्वत्त्वमेव । तादृशविशिष्टविषयकत्वन्तु प्रतिबन्धक-
 तानतिरिक्तवृत्त्येवेत्यत आह—पक्षस्येति । तथा च पक्षघटित-
 विशिष्टस्याप्रसिद्धतया पक्षाघटितस्यैव दोषत्वमावश्यकमिति भावः ।
 तयोः—तादृशस्वलीपयोर्दोषत्वेनाभिमतयोर्धर्मयोः । 'शब्दोऽनित्यः
 शब्दत्वा' दित्यादौ शब्दत्वादिविशेष्यकानित्यव्यावृत्तत्वादिज्ञानवि-
 षये अव्याप्तेः शङ्कानास्पदत्वात् ; अलक्ष्यत्वाभ्युपगमेन तत्परिहारस्य

[दी] प्रतिबन्धकत्वं पर मायाति , न तु तद्विषयस्य दोषत्वम् , असत्त्वात् ; अन्यथा बाधभ्रमेण अनुमित्यनुवयात् तस्यापि दोषत्वं स्यात् । को हि साध्याभावतद्याप्यवचाभ्रमयो रंनु-मिति विरोधित्वे विशेषः ! निर्युक्तिकं स्तु प्रवादो ऽश्रद्धेयः ।

चात्यन्तासम्भवदुक्तिकत्वाद्धेतुपदं सद्धेतुपरतया व्याचष्टे—हेत्वो रिति । सद्धेतोः साध्यवद्यावृत्तत्वरूपासाधारण्यसाध्याभावव्याप्यवत्प-क्षकत्वरूपसत्प्रतिपक्षत्वासम्भवात् असाधारणसत्प्रतिपक्षपदे अन्यथा व्याचष्टे—असाधारण इति । तथा—प्रकृते सत्प्रतिपक्षपदार्थः । सद्धेतोर्दुष्टत्वरूपाभासत्वाऽयोगादाभासपदमन्यथा व्याचष्टे—आभा-सत्त्वा दिति । तद्बुद्धे रित्यत्र तत्पदस्य हेतुमात्रपरत्वं न सम्भवति , सत्प्रतिपक्षस्थले प्रतिबन्धकज्ञानस्य हेतुविषयकत्वानिर्य-मात् , हेतुविषयकत्वकथनस्याप्रयोजकत्वाद्बुद्धिपदस्यापि बुद्धिसामा-न्यपरत्वं न सम्भवति । हेत्वादिमात्रविषयकज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात् , भतस्तत्पदस्य हेतुपक्षोभयपरतया बुद्धिपदस्य साध्यवद्यावृत्तत्-साध्याभावव्याप्यवत्त्वावगाहिवुद्धिपरतया तद्बुद्धिपदं हेतुविषयक साध्यवद्यावृत्तत्वरूपासाधारण्य बुद्धिपक्षविषयकसाध्याभावव्याप्यवचा-बुद्धिपरत्वेन व्याचष्टे तद्बुद्धे रिति । तयोरलक्ष्यतालाभाय हेत्वो रित्यनन्तरश्रुत एवकारः “ प्रतिबन्धकत्व ” मित्यस्यानन्तरं योजनी-यः । तदर्थमन्तर्भाव्य व्याचष्टे—प्रतिबन्धकत्वं परमायाती ति । परम्—केवलम् ।

एवकारव्यवच्छेदं स्पष्टयति—नत्वि ति । तद्विषयस्य—तादृश बुद्धिविषयस्य । दोषत्वम्—दोषलक्षणलक्ष्यत्वम् । असत्त्वात्—लक्ष्यताप्र-योजकरूपस्यासत्त्वात् । प्रतिबन्धकीभूतज्ञानप्रमात्वस्यैव तद्विषयस्य लक्ष्य ताप्रयोजकत्वादिति भावः । असत्त्वात्—विशिष्टस्याप्रासिद्धत्वादिति

[वी] यत्तु ज्ञानस्य यदनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकम् तद्वत्त्वम्, तत्प्रकारकप्रभोविषयत्वं च लक्षणार्थः । तच्च द्विविधम् ; विषयरूपं साधारण्यादि ; बाधे च प्रमितसाध्याभाववान् पक्षः । तद्विषयकत्वेन ज्ञानस्य अनुमितिप्रतिबन्धकत्वात् । अविषयरूपं च विरोधिसामग्रीकालीनत्वादिकम् । तद्वत्त्वं च ज्ञानस्यैव तद्विषयस्य हेतोरपीति ;—

तु नार्थः । एकदेश एवाऽव्याप्तेराशङ्किततया विशिष्टाप्रसिद्धेस्तदलक्ष्यता-
निर्वाहकत्वविरहेणानुपयोगात् ।

अन्यथा—प्रतिबन्धक्रीमूतप्रभविषयस्यापि दोषत्वे । बाधभ्रमेण-
पक्षे साध्याभावभ्रमेण । तस्य—तद्विषयसाध्याभावादेः । नन्वेवमुक्त-
स्थले प्राचां दशाविशेषे हेतोर्दुष्टत्वप्रवादो नोपपद्यते इत्यत आह
निर्युक्तिकस्त्विति । ये तु उपदर्शितस्थलेऽपि दशाविशेषे हेतो
र्दुष्टतामङ्गीकुर्वन्तस्तत्साधारण्याय लक्षणमन्यथा व्याचक्षते तेषां म-
तमुपन्यस्यति यत्त्वि ति । ज्ञानस्ये ति । पष्ठ्यन्तार्थस्य यत्प-
दार्थे ऽवयवः । तथा च ज्ञानसम्बन्धित्वविशिष्टं यद्रूपावच्छिन्नं यत्कि
ञ्चित्सम्बन्धेनानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकमित्यर्थः । अत्रापि अव-
च्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तिस्वरूपम्, उक्तयुक्तेः । तत्पदमुभयत्र
तद्रूपावच्छिन्नपरम् । लक्षणार्थः—व्युत्क्रमेण लक्षणयोरर्थः ।

ननु एतावतैव कथं दर्शितसत्प्रतिपक्षादौ लक्षणसम्बन्धः ! तत्र
प्रतिबन्धकतावच्छेदकीमूतविशिष्टविषयकत्वस्याप्रसिद्धेः, कथं वा व्य-
भिचारादिकमादाय सव्यभिचारादौ लक्षणसंगमनम् ? व्यभिचारादि-
विषयकत्वस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया व्यभिचारादेरतथात्वादित्यत
आह—तच्चे ति । तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेत्यर्थः । अमा-

[दी] तत्र ; तद्वत्त्वं हि हेतोर्नाभेदेन, बाधे तदभावात् । अत एव नाश्रयतया, वह्न्यभिचारिद्रव्यत्वादिमति धूमेऽतिप्रसङ्गाच्च

त्मकबाधप्रतिबन्धकतामादाय आपादितायाः सद्हेतोर्दुष्टताया असम्भवं स्पष्टीकर्तुमाह—बाधे चेति । बाधज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतायाञ्चेत्यर्थः । अवच्छेदक इति शेषः । पक्षस्य वास्तवं साध्याभाववत्त्वं निविशते न तु वैज्ञानिकमिति सूचयितुं प्रमितेति । विषयस्यावच्छेदकत्वे युक्तिमाह—तद्विषयकत्वेनेति । तथा च विषयविषयकत्वस्येव विषयस्यापि विषयतया अवच्छेदकत्वमक्षतमेवेति भावः । विरोधिसामग्रीकालीनत्वादीति । विरोधिकोऽद्यनुमितिसामग्रीकालीनत्वेन परामर्शदिः प्रतिबन्धकत्वमित्यभिमानः । तथा च तदादायैव सत्प्रतिपक्षिते असाधारणे च सद्हेतौ दशाविशेषे दुष्टत्वमिति भावः ।

ननु ज्ञाननिष्ठं विरोधिसामग्रीकालीनत्वमादाय कथं हेतोर्दुष्टत्वम् ? तस्य ज्ञान एव सत्त्वात् इत्याशङ्कां परिहरति तद्वत्त्वञ्चेति । तद्विषयहेतोर्पीति । तत्कालनिरूपिताधेयतात्मकस्य तत्कालीनत्वस्याधेयभेदेन भेदानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे वा आधेयतासम्बन्धेन तत्कालस्याप्यवच्छेदकतया तमादायैव लक्षणसमन्वयादिति भावः । नाभेदेनेति । विवक्षितुं शक्यमिति शेषः । साध्याभाववद्भ्रुचित्वादिविशिष्टसाधनादिरूपदोषस्याभेदसम्बन्धेन हेतौ सत्त्वादेतादृश सम्बन्धेन तद्वत्त्वविवक्षायां न व्यभिचारादिप्रसक्तिः, अतो बाधे तदभावादिति । वह्न्यभाववद्भ्रुदादिरूपबाधे धूमादिहेत्वभेदासत्त्वादित्यर्थः । तथा च तत्राव्याप्तिरिति भावः । अतएव बाधिते अव्याप्तेरेव । नाश्रयतया—तद्वत्त्व विवक्षार्हमिति शेषः । धूमादेर्वह्न्यभाववद्भ्रुदानाश्रयत्वादेकज्ञानविषयत्वादिरूपसम्बन्धस्य चा-

[दी] साध्याभाववत्प्रक्षस्येव साध्याभाववद्बृत्ति हेतोर्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात्, साधारण्यादिविषयकत्वस्य ज्ञाननिष्ठस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् सत्तादिसाध्यके ज्ञानेऽतिप्रसङ्गाच्च, यथाकथञ्चितद्ब्रह्मत्वस्य चातिप्रसङ्गकत्वात् ।

ऽऽधारत्वानिर्वाहकत्वादिति भावः । अव्याप्तिमुक्त्वा अतिव्याप्तिमाह चद्विन्यभिचारी ति ।

ननु साध्याभाववद्बृत्तित्वादिरूपविषय एव प्रतिबन्धकतावच्छेदकः, न तु तत्तद्विशिष्टद्रव्यत्वादिः तदाश्रयश्च न धूमादिरित्याशङ्कानिराकरोति—साध्याभाववादे ति । साध्याभाववद्बृत्तिहेतोर्ज्ञानस्येति । तादृशहेतुविषयकज्ञानस्येत्यर्थः ; तथा च वह्न्यभाववद्बृत्तिद्रव्यत्वादिकमपि विषयतया अवच्छेदकमेवेति भावः ।

ननु धूमादेस्तादृशधर्मवत्त्वेऽपि वह्नौ साध्ये धूमो दुष्ट इति व्यवहारस्य नापत्तिसम्भवः । उक्तयुक्त्या तद्वेतुकानुमिति विरोधिरूपवत्त्वस्यैव तत्र दुष्टताव्यवहारनियामकत्वात्, अन्यथा तवाप्यप्रतीकरात् इत्यतोऽयत्रातिप्रसङ्गमाह—साधारण्यादिविषयकत्वस्येति । ज्ञाननिष्ठस्य—ज्ञानवृत्तित्वविशिष्टस्य । सत्तादीति । सत्तावान् ज्ञाना' दित्यादौ ज्ञानहेतुकसत्त्वाद्यनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं, ज्ञानांशे सत्ताद्यभाववद्बृत्तित्वावगाहित्वमादाय सत्त्वे साध्ये ज्ञानं दुष्टमिति व्यवहारापत्तेरित्यर्थः ।

येन केनापि सम्बन्धेन तद्ब्रह्मं विवक्षणीयमित्यपि दूषयति—यथाकथञ्चिदिति । अतिप्रसङ्गकत्वा दिति । उक्तधर्ममादाय सत्त्वादिसाध्यके ज्ञाने धूमाद्यंशे यद्ब्रह्मभाववद्बृत्तित्वावगाहित्वं एकज्ञानविषयत्वादिसम्बन्धेन तद्ब्रह्ममादाय वह्न्यादिसाध्यके धूमादावपि

[दी] विरोधिसामग्रीसमवहितोऽपि च लिङ्गपरामर्शो न स्वसाध्या
नुमिते प्रतिबन्धक , मणिसमवहितो वहिरिव दाहस्य । अथ
यद्धर्मविशिष्टज्ञाने सत्यवश्यमनुमितिप्रतिबन्ध ,

दुष्टत्वव्यवहारापत्तेरित्यर्थ । सत्प्रतिपक्षादिस्थले विरोधिसामग्रीकालीनत्वेन
प्रतिबन्धकतामादाय यत् लक्षणसत्त्वमुपपादितम् , तत् दूषयति विरो
धिसामग्री ति । न स्वसाध्यानुमिते,प्रतिबन्धक इति । न स्वजन्या
नुमिते प्रतिबन्धक इत्यर्थ । कारणत्वप्रतिबन्धकत्वयोरेकत्रानभ्युप-
गमादिति हृदयम् ।

विभिन्नरूपेण तदुभयस्यैत्रोपगमे प्रतिबन्धिसूचनायाह मणीति ।
“ न प्रतिबन्धक ” इत्यनुपज्यते । तथा च विरोधिकोऽन्यनुमि
तिसामग्रीकालीनत्वेन परामर्शादीनामनुमितिप्रतिबन्धकत्वे मणिसमवहि
सत्त्वेन बह्वादीनामपि दाहप्रतिबन्धकत्वापत्ति । मणिसमवहितत्वा
पेक्षया लाघवेन मणित्वेनैव प्रतिबन्धकता कल्पयते इति चेत्तर्हि
विरोधिसामग्रीकालीनत्वापेक्षया लाघवात् तादृशसामग्रीत्वेन विरोधि
परामर्शत्वेनैव वा प्रतिबन्धकत्वम् प्रकृते कल्पयितुमुचितमिति कथ
विरोधिसामग्रीकालीनत्वमादाय लक्षण सङ्गमनीयम् ? तस्य प्रतिब
न्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादिति भाव । कार्यानुत्पत्तिव्याप्यतावच्छेदकत्वरूप
प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमेव अत्र विवक्षितम् , न तु कारणीभूताभाव
प्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपम् , तच्च विरोधिसामग्रीकालीनत्वेऽप्यक्षत
मेवेत्याह अथे त्यादिना ।

यद्धर्मं ति । यादृशधर्मविशिष्टनिश्चयाव्यवहितोत्तरक्षणत्व-
व्यापकीभूत अनुमित्यनुत्पादस्तादृशरूपमेवे त्यर्थ । निश्चयत्वनिवेशात्
वाधादिविषयकसशयसंस्काराद्यव्यवहितोत्तरक्षणे कदाचिदनुमित्युत्पादे

[दी] तदेवाऽत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकमुक्तम् । भवति च प्रतिबन्धकी-
भूतविरोधिसामग्रीकालीनत्वादिविशिष्टे परामर्शे तथेति चेत् ?
न वै कालादिसाधारणकारणघटिता सामग्री कापि प्रतिबन्धिका ;
विशेषतस्त्वन्न; तत्सत्त्वे कार्योत्पादस्य दुर्वारत्वात् ; किन्तु विरो-
धिपरामर्शस्तथा ।

ऽपि न क्षतिः । अत्र—एतलक्षणे । प्रतिबन्धकतावच्छेदकमुक्तम्-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकपदेन विवक्षितम् । भवति चे ति । विरोधि-
कोट्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकथनं प्रतिबन्धकसंगवहितोत्तरक्षणे
कार्यानुत्पादस्यावश्यकतया विरोधिसामग्रीकालीनत्वस्य निरुक्तप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकताया आवश्यकत्वप्रदर्शनाय । तथा—अवश्यमनुमित्य-
नुत्पादः । विरोधिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं यदुक्तं तदेवादौ दूषयति
न वै इति । न हीत्यर्थः । कालादी ति । घटितान्तं हेतुग-
र्भविशेषणम् । तथा च कारणसमुदायः सामग्री , सा च क-
चिदपि न प्रतिबन्धिका , कालादिसाधारणकारणानामपि तदन्तर्नि-
विष्टत्वात्तेषाञ्च प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ निवेशस्य निष्फलत्वात्
प्रतिबन्धकार्येऽपि तेषामनुगुणत्वादित्यर्थः ।

सत्प्रतिपक्षस्थले विरोधिकोट्यनुमितिसामग्र्यास्तत्कोट्यनुमितिप्रति-
बन्धकत्वमत्यन्तासम्भवदुक्तिरुमेव , तत्र फलानुत्पादेन सामग्र्या एवा-
ऽसत्त्वात् इत्याह विशेषतस्त्वित्यदिना । अत्र—सत्प्रतिपक्षस्थले ।
'सामग्री न प्रतिबन्धिके' त्वनुपज्यते । तत्सत्त्वे—सामग्रीसत्त्वे ।
कार्योत्पादस्य दुर्वारत्वात्—सामग्र्याः कार्योत्पत्तिनियतत्वात्
इति शब्दः ।

ननु तर्हि तत्र परामर्शादिरूपानुमितिहेतुसत्त्वादनुमितिः कथं
नोत्पद्यते इत्यत आह किन्त्विति । विरोधिपरामर्शः—साध्या

[दी] यदि च तत्सत्त्वेऽपि तत्साध्यबाधावतारे नानुमितिप्रतिबन्ध-
प्रामाणिक २ नदा ऽप्रामाण्यग्रहाभावस्येव तदभावस्यापि वैशिष्ट्य
तत्र निवेश्यताम् । यदा च भ्रमप्रमासाधारणविरोधिपरामर्शसत्त्वे
नानुमितिस्तदा तथाविधबाधादिग्रहेपीत्यतिप्रसङ्गः ।

भावव्याप्यवत्तानिश्चयः । तथा--अनुमितिप्रतिबन्धकः । ननु यत्र
बहुचभावव्याप्यवत्तापरामर्शो बहुचभावाभाववान् पक्ष इति बाधनिश्च-
योपि च वर्तते तत्र बहुव्याप्यवत्ताज्ञानेन बहुचनुमितिर्जान्यते इत्यनु-
भवसिद्धम् । विरोधिपरामर्शमात्रस्य प्रतिबन्धकत्वे च तन्नोपपद्यते
इत्यत आह यदि चेति । तत्सत्त्वेऽपि-विरोधिपरामर्शसत्त्वे
ऽपि । तत्साध्यबाधावतारे--तादृशपरामर्शानुमेयविरोधिकोटे पक्षे
ऽभावनिश्चयदशायाम् । नानुमितिप्रतिबन्ध-न प्रकृतसाध्यानुमित्य-
नुत्पादः । “अप्रामाण्यग्रहाभावस्ये” त्यनन्तर “वैशिष्ट्य”
मित्यनुपज्यते । तदभावस्य-विरुद्धकोटिविरहनिश्चयाभावस्य ।
तत्र-विरोधिपरामर्शप्रतिबन्धकतावच्छेदकगर्भे । निवेश्यता मिति ।
अत्र विपरीतकोटिव्याप्यवत्तापरामर्शदशायाम् तत्कोटिविरहनिश्चयसत्त्वे-
तत्परामर्शे भ्रमत्वग्रहानन्तरमेवानुमिति स्वीक्रियते नत्वन्यथेति भ्रमत्वग्रहा-
भाववैशिष्ट्यनिवेशेनैव उपपत्तौ तादृशबाधग्रहाभाववैशिष्ट्यनिवेशो व्यर्थ
इत्यनिर्भरसूचनाय यदिचेत्युक्तम् । अप्रामाण्यग्रहाभावस्य दृष्टान्त
विधया प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व च दर्शितम् ।

ननु अस्तु अनुमितो विरोधिपरामर्शमात्र प्रतिबन्धकम्, तथापि
तदघटितैर्विरोधिसामग्रीकालीनज्ञानस्य फलानुत्पादनियतत्वात्तादृशसाम-
ग्रीकालीनत्वस्य निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व दुरुपपाद्मेव ।
६९ च तथाविधविरोधिपरामर्शकालीनत्वमादायापि दशा-

[दी] न चातीतादौ लिङ्गे विरोधिपरामर्शकालीनत्वमपि । यदपि-
यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तद्वत्त्वमेव वाच्यम्, सत्प्र-
तिपक्षे च विरोधिव्याप्त्यादिकमेव तथा; तद्वत्त्वमपि हेतोस्त-
ज्ज्ञानरूपसम्बन्धेन, तस्य समूहात्मनरूपतया हेतुद्वयविषयत्वा-
दिति ;

विशेषे सत्प्रतिपक्षितस्य हेतोर्दुष्टत्वमुपपद्यत एव इत्यतो विरोधि-
परामर्शादिकालीनत्वसमशीलबाधादिभ्रमकालीनत्वमादाय सद्देतावति-
प्रसङ्गमाह यदा चेति ।

तथाविधेति । भ्रमप्रमासाधारणेत्यर्थः । 'अपी' त्यनन्तरं
नानुमाति रित्यनुषज्यते ; तथा च तादृशं बाधादिभ्रमकालीनत्वमपि
निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्ववद्भवत्येवेति भावः । इति-इत्यतः ।
अतिप्रसंग इति । बाधादेरनित्यदोषतायाः केनाप्यनभ्युपगमेन इष्टा-
पत्त्यनवकाशादिति भावः । विरोधिपरामर्शादिकालीनत्वमादाय सर्वत्र
सत्प्रतिपक्षिते दुष्टत्वं नोपपादयितुं शक्यत इत्याह-न चेति ।
न हीत्यर्थः । अतीतादाविति । तथा चातीतादिसद्देतौ विरोधि-
परामर्शदशायां भवन्मतसिद्धं सत्प्रतिपक्षितत्वं नोपपद्यते इति भावः ।
सत्प्रतिपक्षिते सद्देतौ विरोधिव्याप्यवत्पक्षाप्रसिद्धावपि प्रतिबन्धकी-
भूतभ्रमविषयप्रसिद्धविरोधिव्याप्त्यादिरेव दोष इति मतं दूषयति-
यदपीत्यादिना । यद्विषयकत्वेनेति । तृतीयार्थः स्वरूपसम्बन्ध-
रूपावच्छेदकत्वम्, न तु अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपम् ; तथा सति विरोधि-
व्याप्त्यादेर्दोषत्वानुपपत्तेः, प्रतिबन्धकतायां ज्ञाननिष्ठत्वविशेषणं कामिनी-
जिज्ञासादिनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतधर्मेऽतिप्रसङ्गवारणाय ।

ननु विरोधिकोटिव्याप्यत्वस्य 'पर्वतो वह्निमान् धूमात्, पर्वतो
ब्रह्मभाववान् जलत्वात्' दिस्यादौ प्रतिबन्धकीभूतज्ञानविषयसमवाया-

[दी] तदपि तुच्छम्, साध्याभाववत्पक्षविषयकत्वेन साध्याभाववत्पक्षज्ञानप्रमात्वविषयत्वेन वा ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वम्, तस्य च साध्यवत्यपि पक्षे सम्भवादतिव्याप्तेः । विशिष्टविषयकत्वेन प्रतिबन्धकत्वं, विशिष्टं च तत्राऽप्रसिद्धमिति चेत् ?

दिसम्बन्धावच्छिन्नपक्षधर्मतायाश्च प्रकृतहेतावभावात् कथं तस्य दुष्टत्वम् ? अत आह—तद्वत्त्वमपीति । विरोधिव्याप्त्यादिमत्त्वमपीत्यर्थः । तज्ज्ञानरूपेति । स्वविषयकज्ञानविषयतात्मकेत्यर्थः । सम्बन्धविशेषस्याविवक्षितत्वादिति भावः । तादृशसम्बन्धवत्तां प्रकृतहेतौ उपपादयति—तस्येति । विरोधिव्याप्त्यादिज्ञानस्येत्यर्थः । समूहालम्बनरूपतयेति । न च एव क्रमिकपरामर्शद्वयस्थले सत्प्रतिपक्षत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् ; तत्रापि तादृशव्याप्त्यादिप्रकारकप्रकृतहेतुविषयकेश्वरज्ञानादिकमादाय तद्वत्त्वोपपत्तेः ।

साध्याभाववत्पक्षविषयकत्वेन—साध्याभावप्रकारेण पक्षावगाहित्वेन । साध्याभाववत्पक्षज्ञानेति । साध्याभावप्रकारकपक्षज्ञानांशे प्रमात्वविषयकत्वेनेत्यर्थः । मतभेदेन विकल्पः । तस्य—तादृशज्ञानस्य । साध्यवत्यपि पक्षे—पक्षे साध्यवत्यपि सति ; पक्षस्य साध्यवत्त्वे सत्यपि इति यावत् । अतिव्याप्तेरिति । 'पर्वतो वह्निमान् धूमा' दित्यादौ बाधभ्रमनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिरूपकवह्न्यभावादे स्वविषयकज्ञानविषयत्वादिसम्बन्धेन वैशिष्ट्यस्य हेतौ सत्त्वादिति भावः । इदमुपलक्षणम् ; वह्निमान् धूमादित्यादौ विरोधिपरामर्शशून्यकालेऽपि तद्विषयविरोधिव्याप्त्यादिकमादायापि हेतोर्दुष्टत्वप्रसङ्गो बोध्यः ; तदापि पक्षांशे तद्विशिष्टविशेषणकसमूहालम्बनज्ञानसम्बन्धेन हेतौ तद्वैशिष्ट्यसम्भवात् ।

[दी] तर्हि किं सर्वत्र सत्प्रतिपक्षे साध्याभाववान् पक्षः प्रसिद्धः । यथाकथञ्चित्सम्बन्धेन तद्वत्त्वं चाऽतिप्रसक्तम्, धूमादेरपि ज्ञानरूपेण तदाश्रयाश्रयत्वादिना वा सम्बन्धेन व्यभिचारादिमत्त्वात् ।

अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमेवावच्छेदकत्वं विवक्षणीयमित्यभिप्रायेण पाधभ्रमप्रतिबन्धकतामादाय अतिप्रसक्तस्योद्धारमाशङ्कते-विशिष्टे ति । साध्याभावविशिष्टपक्षविषयकत्वमेव प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति, न तु साध्याभावविषयकत्वमात्रमित्यर्थः ।

विशिष्टञ्च-साध्याभावविशिष्टपक्षश्च । तत्र-बाधस्थले । सत्प्रतिपक्षस्थले सर्वत्र तादृशविशिष्टं प्रसिद्धमेवेत्यभिमानः । भ्रमं निराकरोति-तत्किं मिति । पक्षावृत्तिसाध्यकसत्प्रतिपक्षे साध्याभावव्याप्यविशिष्टपक्षस्य प्रसिद्धत्वात् सर्वत्रे ति । सत्प्रतिपक्षे-सत्प्रतिपक्षतया भवन्मत्सिद्धे । प्रसिद्ध इति । तथा चानतिरिक्तवृत्तित्वरूपमवच्छेदकत्वं विवक्षितुमशक्यमिति दर्शितातिव्याप्तिर्दुर्वैरैवेति भावः । तद्वत्त्वघटकसम्बन्धं वितर्क्यापि दूषयति-यथाकथञ्चिदिति । अतिप्रसक्तम्-सद्धेतुसाधारणम् ; तथा च पर्वतादेर्वह्यादिमत्त्वे साध्ये धूमादौ दुष्टताव्यवहारापत्तिरिति भावः । तादृशसम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य धूमादिरूपसद्धेतुसाधारणत्वं स्फुटयति-धूमादे रिति । ज्ञानरूपेण-सर्वविषयकज्ञानविषयत्वेन । तदाश्रयाश्रयत्वादिना-स्वाश्रयद्रव्यत्वाश्रयत्वादिनेत्यर्थः । आदिना एककालीनत्वपरिग्रहः । व्यभिचारादिमत्त्वात्-वद्व्यभाववद्वृत्तित्वादिसत्त्वात् ।

ननु यादृशसम्बन्धावच्छिन्नयत्प्रकारतानिरूपितयद्गमिर्विशेष्यताशालित्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वमेव दुष्टत्वमिति चाच्यम् ; एवञ्च स्वरूपादिसम्बन्धावच्छिन्न साध्याभाववद्वृत्तित्वादि-

[वी] यादृशसम्बन्धावगाहित्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वम् । तेन तद्वत्त्वञ्च न सर्वत्र सत्प्रतिपक्षिते हेतौ , अस्ति च क्वचित्सद्देताविति कृतं पल्लवितेन ।

प्रकारतानिरूपितहेतुविशेष्यताशालित्वेनैव व्यभिचारादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकता, तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य च हेतोरभावात् न तत्रातिव्याप्तिरित्याशङ्कां निराकुरुते—यादृशेति । सर्वत्र सत्प्रतिपक्षिते इति । ‘ हृदो वह्निमान् धूमवत् ’ इत्यादिसूत्रे धूमवदादिरूपहेतौ व्याप्यताघटकसम्बन्धेन बह्निमाद्यभावव्याप्यवत्ताया असत्त्वादिति भावः । ‘ हृदो वह्निमान् धूमा ’ इत्यादौ धूमादिरूपहेतौ व्याप्यताघटकसमवायादिसम्बन्धेन बह्निमाद्यभावव्याप्यधूमत्वादेः सत्त्वात् सर्वत्रेत्युक्तम् । क्वचित्सद्देताविति । सद्देतुतादशायामपि क्वचिदित्यर्थः । ‘ पर्वतो वह्निमान् धूमा ’ इत्यादौ विरोधिपरामर्शसमवधानदशायामपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारताश्रयबह्निमाद्यभाववह्निमदन्यत्व तद्व्याप्यादेः तादृशप्रकारतावच्छेदकस्वरूपादिसम्बन्धेन धूमादिवृत्तित्वादिति भावः ।

यत्तु ज्ञानसम्बन्धेन तद्वत्त्वमेव दुष्टत्वम् , ज्ञानञ्च विशिष्टव्यवहाराद्यनुरोधात् ; क्वचिदेव कदाचिदेव कस्यचित् सम्बन्धः , एवञ्च विरोधिब्याप्त्यादेर्ज्ञानविरोधिपरामर्शदशायामेव प्रकृते हेतौ तत्सम्बन्धतदैव तत्र दुष्टताव्यवहारात् ; साध्याभावादेर्भ्रमात्मकज्ञानं तु तत्र न कदाचिदपि तथा परमेश्वरादिसाधारणं , साध्याभावविशिष्टपक्षादेर्ज्ञानन्तु तत्र सर्वदैवेति—तत्तु हासास्पदमेव , सकलाभियुक्तपुरुषसाधारणस्य नियतव्यवहारस्यासिद्धत्वात् , वासनाविशेषवता तादृशव्यवहारस्य विपरीतस्यापि सम्भवात् , तज्ज्ञानस्य अनियतसम्बन्धत्वात्साधकत्वादिति । बाधसत्प्रतिपक्षज्ञानयोः प्रत्यक्षशाब्दज्ञानप्रतिप्रतिबन्धकत्वमभिधाय बाधसत्प्रतिपक्षयोर्लिङ्गज्ञानजन्यज्ञानमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रयोज्यतानिरूपितप्रयोजकताश्रयाभावप्रतियोगिज्ञानविषयत्वरूपलिङ्गा-

यद्यपि वाधसत्प्रतिपक्षयोः प्रत्यक्षशाब्द-
ज्ञानपूर्तिवन्धकत्वान्न लिंगाभासत्वम् ;
तथापि ज्ञायमानस्याऽऽभासस्याऽत्रलक्षणम्।

[दी] यद्यपी ति । स्थाणुत्वाभावस्य तद्याप्यकरादेश्च निश्चये
स्थाणुत्वप्रत्यक्षशाब्दयोरनुदयात् । न चैवम् “ नरशिरः कपालं
शुचि प्राण्यङ्गत्वा ” दित्यादिनाऽप्यागमविरोध स्यात् ;—तत्रा
ऽनुकूलतर्काभावेन बलवत्तरागमविरोधेन च व्याप्तिनिश्चयस्या
ऽनुमितेश्चाऽनुत्पत्तेरिति भावः ।

साधारणदोषत्वं न भवतीति आक्षिप्तं मणिकृता, तादृशप्रतिवन्ध-
कतायाञ्च युक्तिर्नोक्तेति न्यूनतापरिहाराय तत्र युक्तिमाह—स्थाणुत्वा-
भावस्ये ति । स्थाणुत्वप्रत्यक्षशाब्दयो रिति । समानधर्मिता-
वच्छेदककस्य स्थाणुत्वप्रकारकस्य लौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यस्य प्रत्यक्षस्य
शाब्दस्य चेत्यर्थः । एवम्—शाब्दयुद्धौ वाधतदभावव्याप्यवत्ताज्ञानयोः
प्रतिवन्धकत्वे । नरशिरः कपाल मिति । नरशिरःकपाले शुचित्वाद्यनु-
मापकेन तद्धर्मिकप्राण्यङ्गत्वपरामर्शेन स्वतः फलद्वारा वा आग-
मजन्याशौचबोधप्रतिरोधः स्यादित्यर्थः । स चानुभवविरुद्धः, तत्र
प्राण्यङ्गत्वज्ञानदशायामपि शाब्दाशौचज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः ।
समाधत्ते तत्रे ति । तादृशाशौचज्ञानप्राद्वाल इत्यर्थः । अनुकू-
लतर्काभावेन व्याप्तिनिश्चयस्य बलवत्तरागमविरोधेनाऽनुमितेश्चाऽनुत्प-
त्तेरिति योजना ।

एवञ्च वास्तवव्याप्यधर्मस्य येन केनपि रूपेण ज्ञानमेव न
विरोधि, अपि तु व्याप्यत्वरूपेण । अत्र च प्राण्यङ्गत्वस्य
ज्ञानेऽपि व्याप्तिप्राहकतर्कविरहेण व्यभिचारदाह्याशौचव्याप्यत्वेन

यद्वा बाधेन प्रत्यक्षादौ न ज्ञानं प्रतिबध्यते,
किन्तु उत्पन्नज्ञाने अप्राग्राण्यं ज्ञाप्यते । अ-
नुमितौ तु उत्पत्तिरेव प्रतिबध्यते ते च
सव्यभिचार विरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धवा-
धिताः पञ्च ॥

॥ इति तत्त्वचिन्तामणौ सामान्यनिरुक्ति ॥

[दी] “ यद्वे ” त्यादि अभ्युच्चयमात्रम्, प्रत्यक्ष प्रति आनुमानि-
कबाधनिश्चयस्याऽप्रतिबन्धकत्वेऽपि शाब्द प्रति प्रतिबन्धकत्वात् ।

योग्यताज्ञानेन अन्यथासिद्धत्वात् तदभावो न तत्र हेतुरिति
चेत् । एवमप्युपनीतभानविशेष प्रति तत्त्वेन हेतुताया दुर्वारत्वात् ।

इति श्रीमद्रघुनाथभट्टाचार्यशिरोमणिविरचिताया तत्त्वचिन्तामणिव्या-
स्यायाम् दीधित्यपराख्यायाम् हेत्वाभाससामान्यनिरुक्ति

समाप्ता ॥

तज्ज्ञानं न संभवंति, कारणान्तरविरहेण यत्र व्यभिचारशङ्काविर-
हस्तत्र कथञ्चित् व्याप्तिग्रहेऽपि गृहीतप्रामाण्यकागमतात्पर्याविषय
विपरीतविषयकत्वेन तत्राप्रामाण्य गृह्यते । तथा च तादृशप्रामाण्यरूपत्वज्ञान
न शौचानुमितिजनने शाब्दाशौचज्ञानप्रतिबन्धे वा प्रभवतीति स-
मुदायार्थ । आगमे प्रामाण्यग्रहश्च शिष्टपरिग्रहादिनैव भवति ।
यावच्च तादृशपरामर्शेनाप्रामाण्य गृह्यते तावन्न भवत्येवागमप्रवृत्ति-
रिति भाव ।

पद्वे त्यादिग्रन्थेन बाधादिज्ञानस्थानुमित्यतिरिक्तज्ञानाप्रतिबन्ध
कत्व व्यवस्थाप्य बाधादेर्लिङ्गासाधारणदोषत्वमेवोपपादितम्, तन्न

यद्यपि वाधसत्प्रतिपक्षयोः प्रत्यक्षशाब्द-
ज्ञानपूर्तिवन्धकत्वान्न लिंगाभासत्वम् ;
तथापि ज्ञायमानस्याऽऽभासस्याऽत्रलक्षणम्।

[दी] यद्यपीति । स्थाणुत्वमाधस्य तद्याप्यकारादेश्च निश्चये
स्थाणुत्वप्रत्यक्षशाब्दयोरनुदयात् । न चैवम् “नरशिर कपाल
शुचि प्राण्यङ्गत्वा” दित्यादिनाऽप्यागमविरोध स्यात् । तत्रा
ऽनुकूलतर्काभावेन बलवत्तरागमविरोधेन च व्याप्तिनिश्चयस्या
ऽनुमितेश्चाऽनुत्पत्तेरिति भावः ।

साधारणदोषत्व न भवतीति आक्षिप्त मणिकृता, तादृशप्रतिवन्ध
कतायाञ्च युक्तिर्नोक्तेति न्यूनतापरिहाराय तत्र युक्तिमाह—स्थाणुत्वा
भावस्येति । स्थाणुत्वप्रत्यक्षशाब्दयो रिति । समानधर्मिता
वच्छेदेककस्य स्थाणुत्वप्रकारकस्य लोकिन्सन्निकर्षाद्यजन्यस्य प्रत्यक्षस्य
शाब्दस्य चेत्यर्थः । एवम्—शाब्दद्वन्द्वौ वाधतदभावव्याप्यवत्ताज्ञानयो
प्रतिवन्धस्त्वे । नरशिर कपाल मिति । नरशिर कपाले शुचित्वाद्यनु
मापकेन तद्वर्गिन्प्राण्यङ्गत्वपरामर्शेन स्वतः फलद्वारा वा आग
मजन्याशौचबोधप्रतिरोध स्यादित्यर्थः । स चानुभवविरुद्ध, तत्र
प्राण्यङ्गत्वज्ञानदशायामपि शाब्दाशौचज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः ।
समाधत्ते तत्रेति । तादृशाशौचज्ञानप्राकार इत्यर्थः । अनुकू
लतर्काभावेन व्याप्तिनिश्चयस्य बलवत्तरागमविरोधेनाऽनुमितेश्चाऽनुत्प
त्तेरिति योजना ।

एवञ्च वास्तवव्याप्यधर्मस्य येन केनापि रूपेण ज्ञानमेव न
विरोधि, अपि तु व्याप्यत्वरूपेण । अत्र च प्राण्यङ्गत्वस्य
ज्ञानेऽपि व्याप्तिप्राहकतर्कविरुद्धेण व्यभिचारशङ्कयाशौचव्याप्यत्वेन

यद्वा बाधेन प्रत्यक्षादौ न ज्ञानं प्रतिबध्यते,
किन्तु उत्पन्नज्ञाने अप्रामाण्यं ज्ञाप्यते । अ-
नुमितौ तु उत्पत्तिरेव प्रतिबध्यते ते च
सव्यभिचार विरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धवा-
धिताः पञ्च ॥

॥ इति तत्त्वचिन्तामणौ सामान्यनिरुक्ति ॥

[दी] “ यद्वे ” त्यादि अभ्युच्चयमात्रम्, प्रत्यक्ष प्रति अनुमानि-
कबाधनिश्चयस्याऽप्रतिबन्धकत्वेऽपि शाब्द प्रति प्रतिबन्धकत्वात् ।

योग्यताज्ञानेन अन्यथासिद्धत्वात् तदभावो न तत्र हेतुरिति
चेत् ? एवमप्युपनीतमानविशेष प्रति तत्त्वेन हेतुताया दुर्वास्त्वात् ।

इति श्रीमद्रघुनाथभट्टाचार्यशिरोमणिविरचिताया तत्त्वचिन्तामणिव्या-
ख्यायाम् दीधित्यपराख्यायाम् हेत्वाभाससामान्यनिरुक्ति

समाप्ता ॥

तेज्ज्ञानं न संभ्रंवति, कारणान्तरविरहेण यत्र व्यभिचारशङ्काविर-
हस्तत्र कथञ्चित् व्याप्तिग्रहेऽपि गृहीतप्रामाण्यकागमतात्पर्याविषय-
विपरीतविषयकत्वेन तत्राप्रामाण्यं गृह्यते । तथा च तादृशप्रामाण्यज्ञानं
न शौचानुमितिजनने शाब्दाशौचज्ञानप्रतिबन्धे वा प्रभवतीति स-
मुदायार्थः । आगमे प्रामाण्यग्रहश्च शिष्टपरिग्रहादिनैव भवति ।
यावच्च तादृशपरामर्शेनाप्रामाण्यं गृह्यते तावच्च भवत्येवागमप्रशु-
रित भावः ।

यद्वे त्यादिग्रन्थेन बाधादिज्ञानस्यानुमित्यतिरिक्तज्ञानाप्रतिबन्ध-
कत्वं व्यवस्थाप्य बाधादेर्लिङ्गासाधारणदोषत्वमेवोपपादितम् ; तत्र

सङ्गच्छते, बाधितार्थस्य शाब्दाम्युपगमेऽनुमितेरपि अनपवादीत्
तत्राप्राप्ताप्यग्राहकतया बाधादिग्रहस्य प्रवृत्त्यादिविरोधित्वोपपत्तेरित्यत्र
कस्ये ग्रन्थकृतोऽनिर्भरमाह यद्वेत्यादी ति ।

ननु आनुमानिक बाधादिनिश्चयदशायामपि लौकिकसन्निकर्षा
दित प्रत्यक्षोत्पत्त्या बाधनिश्चयसामान्यस्य प्रत्यक्षप्रति प्रतिग्रन्थकत्व न
सम्भवतीति अनुमित्यसाधारणप्रतिग्रन्थकत्व बाधनिश्चयत्वाच्चच्छन्नस्या
ऽशक्तम्, अतो यद्विषयकनिश्चयत्वेनानुमित्यसाधारणप्रतिग्रन्थकत्व तत्त्वस्य
लक्ष्यताप्रयोजकत्वाभिप्रायेण यद्वे त्यादिग्रन्थस्य बाधलक्ष्यतोपपादकत्व
सुप्तु सङ्गच्छत इत्यत आह प्रत्यक्ष प्रती ति । समानेन्द्रिय
जन्यबाधनिश्चयस्य सत्त्वे लौकिकप्रत्यक्षस्यानुत्पत्ते " आनुमानिके " ति
बाधनिश्चयविशेषणम् ।

शाब्द प्रती ति । तथा च तावतैव लिङ्गासाधारणदोषत्व
व्याघात इति भाव । तत्रापि तदप्रतिग्रन्थकत्वमाशङ्कते योग्यते
ति । अन्यथासिद्धत्वा दिति । बाधादिनिश्चयदशायाम् योग्यता
ज्ञानरूपकारणविरहेणैव शाब्दज्ञानानुत्पादादिति भाव । तदभाव -
बाधादिनिश्चयामाव । तत्र-शाब्दबुद्धौ । यद्यपि योग्यतासशयादि
तीयक्षणे स्वरणात्मकायोग्यतानिश्चये सति द्वितीयक्षणे शाब्दज्ञान
वारणाय तदभावस्य शाब्दधीहेतुत्वस्यावश्यकत्वम्, तथापि बाधा
दिज्ञानस्य शाब्दाप्रतिग्रन्थकत्वेऽपि निर्विवादोपनीतमानविशेषप्रति
ग्रन्थकृत्यैव बाधादेर्लिङ्गासाधारणदोषत्वनिराकरणत्वं सम्भवात् तत्रैव
तन्निराकरोति एवमपी ति । उपनीतमानविशेषम्-दोषविशेषा
जन्योपनीतमानम् । तत्त्वेन-बाधनिश्चयाद्यभावत्वेन । दुर्वारत्वा
दिति । बाधादिनिश्चयदशायामनुमितेरिव तादृशोपनीतमानानुत्पादस्य
सर्वानुभवसिद्धादिति भाव ।

इति श्रीमहाप्रहोपाध्याय गदाधर भट्टाचार्य चक्रवर्ति विरचित्वाचस्प
सुक्तिनिवरकण्ठोत्थमालातरङ्गितरुत्पनापय पारावाररूपिण्याम्

अनुमानदीर्घिति टीकायाम् हेत्वाभाससामान्यनिरुक्ति

सम्पूर्णा ॥